

บทที่ ๓

รูปแบบคุณค่าและประเพณีที่เกี่ยวข้องกับรอยพุทธบาท และพุทธบาทลักษณะในสังคมไทย

ในบทนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้องและได้นำเสนอรูปแบบของรอยพระพุทธบาทและพุทธบาทลักษณะ อันเป็นรูปแบบของการสร้างสัญลักษณ์ของพุทธศิลป์ เพื่อถ่ายทอดเผยแผ่หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาจากเจตนาของผู้สร้างในฐานะผู้ส่งสารและจะได้กล่าวถึงคุณค่าของรอยพระพุทธบาทและพุทธบาทลักษณะที่มีต่อพุทธศิลป์ด้านต่างๆ ในสังคมไทย ตลอดถึงประเพณีที่เกี่ยวข้องกับรอยพระพุทธบาทในประเทศไทยตามลำดับ ดังนี้

๓.๑ รูปแบบของรอยพระพุทธบาทและพุทธบาทลักษณะ

รูปและรอยพระพุทธบาทและพุทธบาทลักษณะที่ถูกสร้างขึ้นมาจากคตินิยมจากอินเดียก็ดี ตามคตินิยมจากศรีลังกาก็ดี จากอดีตตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ มาถึงปัจจุบันได้มีการพัฒนาเปลี่ยนแปลงด้านรูปแบบและจำนวนของรูปมงคลในรอยพระพุทธรูปตามลำดับอย่างต่อเนื่องดังที่ได้ประมวลมานำเสนอ ดังนี้

๓.๑.๑ รูปแบบของพุทธบาทที่ไม่ปรากฏรูปมงคลใดๆ คงมีแต่รอยพระพุทธรูปเพียงอย่างเดียวและมีข้อความจารึกกำกับไว้ พบหลักฐานที่ตำบลติราช บริเวณลุ่มน้ำสวาดในประเทศอินเดียปัจจุบันเป็นประเทศปากีสถาน จารึกอักษรพราหมีและพบที่ประเทศศรีลังกาจารึกอักษรขอม ข้อความที่จารึกเหมือนกันว่า “นี่คือรอยพระบาทของพระพุทธรูปศากยมนี” มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๕ – ๗^๑

๓.๑.๒ รูปแบบของพุทธบาทลักษณะที่มีรูปมงคลแต่เพียงรูปเดียว คือรูปธรรมจักรอยู่ตรงกลางรูปฝ่าพระพุทธรูปทั้งสองข้าง พบหลักฐานที่บริเวณทับหลังของรั้วล้อมพระสุถูปที่สาญจีและถ้ำพุน อายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ คือสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช^๒

๓.๑.๓ รูปแบบของพุทธบาทลักษณะเป็นรูปพระพุทธรูปคู่ที่ฐานเสารองรับเครื่องหมายตรีรัตน์ คือเป็นเครื่องหมายรองรับตรีรัตน์ เมื่อรวมกันเป็นเครื่องหมายแทนพระพุทธรูปเจ้าในสภาวะ

^๑การเทพ กระต่ายทองและคณะ, พระราชพิธีจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี, หน้า ๒๕.

^๒ดร.นันทนา ชุตินันท์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพมหานคร: ดานสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๑๕.

อันเป็นรูปปรากฏของสังขารธรรมและเป็นแกนกลางของจักรวาล อันเป็นเครื่องหมายสูงสุดของทางพระพุทธศาสนาในสมัยนั้น เป็นศิลปะแบบอมราวดี พุทธศตวรรษที่ ๗ – ๘^๓

๓.๑.๔ รูปแบบพุทธบาทลักษณะรอยพระพุทบาทคู่ที่มีรูปมงคล ๓ ประการ คือ รูปธรรมจักร เครื่องหมายสวัสดิกะและเครื่องหมายตรีรัตน์ โดยเฉพาะสวัสดิกะ หมายถึงการหมุนเวียนของกาลเวลาชั่วนิรันดร์^๔

๓.๑.๕ รูปแบบพุทธบาทลักษณะที่ได้พัฒนาให้มีรูปมงคลมากขึ้นเป็น ๘ อย่าง คือ รูปคันฉ่อง ขอช้าง ปลาคู่ ตรีรัตน์ หม้อน้ำ สวัสดิกะ ศรีวัตสะ และรูปพัฒมาน หรือมากกว่า ๘ อย่าง^๕

๓.๑.๖ รูปแบบพุทธบาทลักษณะที่ได้พัฒนาให้มีรูปมงคลเพิ่มมากขึ้นเป็น ๑๐๘ อย่าง ที่เรียกกันว่ารูปมงคล ๑๐๘ ซึ่งจะได้อธิบายรายละเอียดต่อไป รูปแบบของพุทธบาทลักษณะที่มีรูปมงคล ๑๐๘ อย่างนี้ ได้นิยมทำกันในรอยพระพุทบาททั้ง ๒ แบบคือ

๑) แบบรอยพระพุทบาทคู่ หลักฐานที่พบคือรอยพระพุทบาทคู่ในพม่าสมัยพุกาม ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ – ๑๙^๖ และรอยพระพุทบาทในประเทศไทยสมัยสุโขทัย มีประวัติจารึกไว้ว่า สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๙๗๑ ปัจจุบันอยู่ที่วิหารด้านขวามือของพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร และในสมัยรัตนโกสินทร์หลักฐานที่เห็นได้คือรอยพระพุทบาทคู่ในพระพุทไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร และที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม จังหวัดสมุทรปราการ เป็นต้น

๒) แบบรอยพระพุทบาทเดี่ยว หลักฐานที่พบเก่าแก่ที่สุดคือรอยพระพุทบาทสมัยทวารวดีตอนปลาย ที่วัดเขาสก อำเภอบางบาล จังหวัดสุพรรณบุรี อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ ส่วนที่พบในพม่าคือรูปพระพุทบาทสลักหินที่เจดีย์โลกะนันตะ เมืองพุกาม อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗ – ๑๘

๓.๒ คุณค่าของรอยพระพุทบาทและพุทธบาทลักษณะในสังคมไทย

ประเทศไทยได้รับแนวคิดความเชื่อเรื่องรอยพระพุทบาทและพุทธบาทลักษณะคือรูปมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทบาทมาจากประเทศอินเดียและศรีลังกา จากการสร้างรอยพระพุทบาทโดยมีพุทธบาทลักษณะที่แตกต่างกันในแต่ละยุคสมัยจากอดีตถึงปัจจุบัน จึงส่งผลให้

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^๔กัณฐเทพ กระต่ายทองและคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทบาทจังหวัดสระบุรี, หน้า ๒๕.

^๕อ้างแล้ว,

^๖ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทบาทในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพมหานคร: ด่านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๓๓), หน้า ๓๓.

เกิดคุณค่าต่อพุทธศิลป์ ด้านสถาปัตยกรรม ด้านประติมากรรม ด้านจิตรกรรม และด้านวรรณกรรม ในสังคมไทยในสมัยต่างๆ ดังนี้

๓.๒.๑ ด้านสถาปัตยกรรม

สมัยทวารวดี

รูปทรงในรอยพระพุทธรูปทวารวดียุคแรกๆ ที่พบที่สระมรกต อำเภอกอกบิบบ จังหวัดปราจีนบุรี เป็นรอยพระพุทธรูปสลักเว้าลึกลงไปบนศิลาแลงมีธรรมจักรอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาททั้ง ๒ ข้าง มีรอยขุดลึกลงไปเป็นรูปกากบาทระหว่างรูปธรรมจักรทั้ง ๒ ข้าง เพื่อวางฐานฉัตรเพื่อบูชา มีรูปธรรมจักรในรอยพระพุทธรูป และพระพุทธรูปยืนที่พบในบริเวณใกล้เคียง มีคุณค่ายิ่งที่ทำให้ทราบว่า เป็นรอยพระพุทธรูปทางพระพุทธศาสนา และเป็นรอยพระพุทธรูปที่เก่าแก่ที่สุดที่พบในประเทศไทย มีจารึกเนินสระบัวระบุมหาศักราช ๖๘๓ ตรงกับพ.ศ.๑๓๐๔ คืออยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๑ – ๑๓^๗

ส่วนยุคหลังในช่วงสมัยทวารวดีตอนปลายได้พบรอยพระพุทธรูปที่วัดเขาดีสลัก อำเภอกอกบิบบ จังหวัดสุพรรณบุรี มีสถาปัตยกรรมเป็นการสลักรอยพระพุทธรูปบนแผ่นหินเป็นรอยพระพุทธรูปข้างเดียว มีรูปธรรมจักรและมงคล ๑๐๘ ประการ อายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ มีคุณค่าที่เป็นสถาปัตยกรรมที่มีพุทธรูปลักษณะเป็นรูปมงคล ๑๐๘ ประการเป็นชิ้นแรกที่พบในประเทศไทย

สมัยล้านนา

ประติมากรรมรอยพระพุทธรูปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สมัยล้านนาที่พบบนยอดเขา คือ พระพุทธรูปสี่รอย ณ วัดพระพุทธรูปสี่รอย ตำบลสะลวง อำเภอมะริม จังหวัดเชียงใหม่ มีลักษณะประติมากรรมสัญลักษณ์เว้าลึกลงไปสะท้อนถึงความเชื่อ อันแสดงถึงการทรงประทับรอยพระพุทธรูปไว้บนแผ่นหินในทีเดียวกันจำนวน ๔ รอย แต่มีขนาดใหญ่เล็กไม่เท่ากันถือว่าเก่าแก่ที่สุดในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐^๘ เป็นประติมากรรมที่ประทับรอยลึกลงบนแผ่นหินขนาดใหญ่

สมัยสุโขทัย

สถาปัตยกรรมในสมัยสุโขทัย ในยุคของพระมหาธรรมราชาลิไท ได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่แพร่เข้ามาสู่ดินแดนไทยและพม่า มีหลักฐานคือจารึกของพระมหาธรรมราชาลิไท ได้กล่าวถึงการจำลองรอยพระพุทธรูปอันศักดิ์สิทธิ์จากภูเขาสุมณภูในประเทศศรีลังกามาประดิษฐานไว้ในราชอาณาจักรสุโขทัยถึง ๔ แห่ง ลักษณะสถาปัตยกรรมรูปทรงของรอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัยมีลักษณะคล้ายกับรูปพระพุทธรูปของพุกามเมืองพม่าเสียเป็น

^๗ ศาสตราจารย์สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, รอยพระพุทธรูปที่สระมรกตดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี, เมืองโบราณ, ปีที่ ๒, ฉบับที่ ๓, (กรกฎาคม – กันยายน ๒๕๒๙.): ๓๑.

^๘ ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปะเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ หน้า ๓๘.

ส่วนใหญ่คือเป็นทรงเรขาคณิต มีรูปมงคล ๑๐๘ บรรจุอยู่ในตารางเต็มฝ่าเท้า ตรงกลางมีรูปธรรมจักรขนาดเล็กและเป็นรอยพระบาทเดียว

ส่วนในสมัยของสุโขทัยในครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้สร้างเป็นสถาปัตยกรรมภาพสลักหินรอยพระพุทธรูป เป็นรอยพระพุทธรูปคู่สลักอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยม บนฝ่าเท้าแต่ละข้างมีรูปธรรมจักรขนาดใหญ่ คล้ายกับลักษณะของรูปพระพุทธรูปที่พบในลังกาสัณยอนุราชปุระและอินเดียโบราณ มีรูปมงคล ๑๐๘ เรียงอยู่ในธรรมจักร ปัจจุบันอยู่ที่วิหารด้านทิศตะวันตกของวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร มีจารึกไว้ว่าสร้างเมื่อ พ.ศ.๑๙๗๐^๔

สมัยอยุธยา

สถาปัตยกรรมการทำรอยพระพุทธรูปและประเพณีการบูชารอยพระพุทธรูปในสมัยอาณาจักรอยุธยา ได้รับสืบทอดเป็นมรดกทางพุทธศิลป์มาจากอาณาจักรสุโขทัยหลายประการ และได้มีการติดต่อโดยตรงทางศาสนาจากลังกาดังนั้นรูปแบบทางสถาปัตยกรรมการทำรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยา นิยมจัดเรียงระบบมงคลเป็น ๒ แบบ คือจัดมงคลเช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย คือแบบที่จัดวงกลมซ้อน มีหลักฐานเป็นตัวอย่างคือรอยพระพุทธรูปที่วัดพระราม พระนครศรีอยุธยาช่วงปลาย พุทธศตวรรษที่ ๒๐ บรรจุมงคล ๑๐๘ ไว้ในธรรมจักรที่ประกอบด้วยวงกลมหลายชั้นและมีขนาดใหญ่เต็มส่วนกว้างของฝ่าเท้าคล้ายกับรอยพระยุคลบาทที่วัดบวรนิเวศวิหาร และอีกแบบหนึ่งคือจัดระบบมงคล ๑๐๘ แบบตารางผสมผสานกับแนววงกลมคือบรรจุไว้ในตารางที่มีอยู่เต็มฝ่าพระบาทและในธรรมจักรอยู่ตรงกลาง มีลักษณะคล้ายดอกบัวดั่งตัวอย่างคือรอยพระพุทธรูปสลักหินที่วัดวรโพธิ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น

ยุคอาณาจักรอยุธยาในสมัยของพระเจ้าทรงธรรม ได้มีผู้ค้นพบรอยพระพุทธรูปบนภูเขาสุวรรณบรรพตโดยนายพรานบุญ เมื่อ พ.ศ.๒๑๖๕ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นรอยพระพุทธรูปที่พระพุทธรองค์ได้ทรงมาประทับประทานไว้ ณ สัจจพันธคีรี (หรือสุวรรณบรรพต) จัดว่าเป็นพุทธสถาปัตยกรรม ตามที่ระบุไว้ในบาลี คือ รอยพระพุทธรูปสระบุรี ณ วัดพระพุทธรูปอำเภอพระพุทธรูป จังหวัดสระบุรี ซึ่งได้เป็นสักการบูชาและได้รับการพัฒนา บำรุงรักษา จากพระมหากษัตริย์ เริ่มตั้งแต่ พระเจ้าทรงธรรม ข้าราชการบริวาร ประชาชน อย่างต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน

สมัยรัตนโกสินทร์

สถาปัตยกรรมพุทธศิลป์ในรอยพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์ นิยมทำลักษณะสถาปัตยกรรมรูปทรงรอยพระพุทธรูปที่มีมงคล ๑๐๘ ประการ บรรจุลงในตาราง ดังเช่นที่นิยมทำกันในสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยา คือมีเจตนาที่จะแสดงจักรวาลในมิติตั้งประกอบด้วยสุคติภูมิชั้นต่างๆ และส่วนประกอบของภูมินั้นๆ ตามตำแหน่งอันสมควร พรหมโลกและเทวโลก โลกมนุษย์

^๔ลักขณา รุ่งเรือง, รูปลักษณะของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย, หน้า ๕๓.

เป็นต้น อยู่ใต้ฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้าในของเขตแห่งบารมีและความคุ้มครองรักษาของพระพุทธองค์ เช่น รอยพระพุทธรูปที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร เป็นต้น

๓.๒.๒ ด้านประติมากรรม

สมัยทวารวดี

ประติมากรรมของรอยพระพุทธรูปในยุکتวารวดี มีคุณค่าในฐานะที่เป็นประติมากรรม การสร้างสัญลักษณ์ที่สะท้อนความเชื่อ เป็นรูปจำลองหรือรูปเหมือนรอยพระพุทธรูป ที่พระพุทธองค์ ทรงประทับไว้ หรือเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธองค์ รูปแบบในการสร้างจากหลักฐานที่พบแบ่งเป็น ประติมากรรมแบบรอยพระพุทธรูปคู้เช่นรอยพระพุทธรูปคู้ที่พบที่เขตโบราณสถานสระมรกต อำเภอดอกขี้ไก่ จังหวัดปราจีนบุรี และประติมากรรมแบบรอยพระพุทธรูปเดี่ยวเช่นรอยพระพุทธรูป ที่พบที่วัดเขาสีลิก ตำบลดอนคา อำเภอดงหลวง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นแนวคิดสร้างพุทธศิลป์รูปเคารพทางพระพุทธศาสนาและได้พัฒนาขึ้นโดยมีรูปแบบ ๑๐๘ ที่ต่างจากยุคอื่นๆ เช่นสุโขทัย เป็นต้น

๑๐

สมัยล้านนา

ประติมากรรมรอยพระพุทธรูปของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า สมัยล้านนาที่พบบนยอดเขา คือ พระพุทธรูปสี่รอย ณ วัดพระพุทธรูปสี่รอย ตำบลสะลวง อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ มี ลักษณะประติมากรรมสัญลักษณ์ว่าลึกลงไปสะท้อนถึงความเชื่อ อันแสดงถึงการทรงประทับ รอยพระพุทธรูปไว้บนแผ่นหินในที่เดียวกันจำนวน ๔ รอย แต่มีขนาดเล็กไม่เท่ากันถือว่าเก่าแก่ ที่สุดในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ เป็นประติมากรรมที่ประทับรอยลึกลงบนแผ่นหินขนาดใหญ่

ส่วนที่เก่าแก่รองลงมาได้แก่รอยพระพุทธรูปไม้ประดับมุกที่วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งน่าจะมีตัวอย่างมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๑ มีลักษณะประติมากรรมแบบภาพวาดที่แสดงว่าเป็น พุทธศิลป์ทางพระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ด้วยการสร้างลวดลายรูปรอยพระพุทธรูปบนแผ่นไม้ ขนาดใหญ่ประดับมุก มีการจัดระเบียบแสดงแผนผังของสุคติภูมิแห่งจักรวาลในมิติด้านตั้งมี โสฬสพรหมโลกอยู่ในระดับสูงสุด เทวโลก เขาพระสุเมรุ โลกมนุษย์ เขา จักรวาลและมหาสมุทร อยู่ในระดับที่ลดหลั่นกันลงมา ที่สำคัญคือในรอยพระพุทธรูปนี้ยังได้จารึกพระนามของพระพุทธเจ้า ในอดีตองค์อื่นๆ ในภพภวณนี้ ที่เคยประทับรอยพระพุทธรูปไว้ก่อนหน้าพระพุทธเจ้าของเราด้วย และ การจัดรูปแบบประติมากรรมด้วยการจัดระบบของมณฑล ๑๐๘ เป็นมิติแนวตั้งเช่นนี้ กลายเป็นที่ นิยมทำกันมากที่สุดในประเทศไทย และได้ทำสืบต่อกันมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่สำหรับ ภาคเหนือในเขตล้านนามักไม่นิยมขีดเส้นตารางแบ่งแยกสัญลักษณ์มณฑลทั้ง ๑๐๘ ออกเป็นช่องๆ ส่วนรอยพระพุทธรูปแบบ ๔ รอยซ้อนกัน ที่ได้พบในภาคกลางของประเทศไทยเกือบทั้งหมดอยู่ใน

๑๐ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ หน้า ๕๔.

สมัยรัตนโกสินทร์ หรืออาจจะขนย้ายมาจากเมืองเหนือ หรือทำเลียนแบบพระพุทธรูปที่ร่อยจากเมืองเหนือ เช่นที่ปราสาทนครหลวง อำเภอนครหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา^{๑๑}

สมัยสุโขทัย

ประติมากรรมในการสร้างรอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย มีคุณค่าด้านการนิยมนำสัญลักษณ์สะท้อนความเชื่อในรอยพระพุทธรูปที่มีลักษณะรูปแบบต่างๆ ๔ ยุค ได้แก่

- ยุคแบบพุกาม คือประติมากรรมการสร้างรอยพระพุทธรูปแบบพุกาม ในลักษณะประติมากรรมนูนต่ำเป็นทรงเรขาคณิต มีมณฑล ๑๐๘ อยู่ในตารางเต็มทั้งฝ่าเท้า มีธรรมจักรขนาดเล็กอยู่ตรงกลาง^{๑๒}

- ยุคการเปลี่ยนแปลง ประติมากรรมการสร้างรอยพระพุทธรูปได้เปลี่ยนแปลงไปจากแบบพุกาม เป็นของสุโขทัยครั้งแรก คือการสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองมีลักษณะเป็นประติมากรรม นูนต่ำสะท้อนสัญลักษณ์ความเชื่อด้วยการสลักลงบนบนแผ่นหินในอุโมงค์วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย^{๑๓}

- ยุคครึ่งหลังของสุโขทัย ในสมัยสุโขทัย ช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๐ นิยมประติมากรรมการสร้างสัญลักษณ์แบบนูนต่ำสะท้อนความเชื่อในรอยพระพุทธรูปด้วยการทาสีลัทธิหินรอยพระพุทธรูป เป็นรอยพระพุทธรูปคู่สลักอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยม บนฝ่าเท้าแต่ละข้างมี รูปธรรมจักรขนาดใหญ่คล้ายกับลักษณะของรูปพระพุทธรูปที่พบในลังกาสมัยอนุราชปุระและ อินเดียโบราณ มีรูปมณฑล ๑๐๘ เรียงอยู่ในธรรมจักร

- ยุคร่วมสมัยของสุโขทัยครึ่งหลัง ในช่วงยุคเดียวกันนี้ได้มีหลักฐาน คือรอยพระพุทธรูปที่หล่อด้วยสัมฤทธิ์ ณ วัดเสด็จ จังหวัดกำแพงเพชร เป็นประติมากรรมสร้างสัญลักษณ์สะท้อนความเชื่อในรอยพระพุทธรูปด้วยการหล่อ มีลักษณะจัดวางรูปมณฑล ๑๐๘ ไว้เป็นแนววงกลมแสดงรูปจักรวาลใน มิติราบ มีเขาพระสุเมรุอยู่ตรงกลางวงกลม ล้อมรอบด้วยเทือกเขาและมหาสมุทร ๗ ชั้น และแนวโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ต่อมาเป็นสัตว์หิมพานต์พืช และส่วนประกอบของโลกมนุษย์ รวมทั้งเครื่องสูงและสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ แนวนอกสุดเป็นสัญลักษณ์ของเทวโลกและพรหมโลก เจตนาใช้ให้เป็นแนวนอน มีแถวพระพุทธรูปเจ้าในอดีตและพระสาวกอยู่บนและล่างขนาด ๒ ข้างด้วยรูปของพระอรหันต์ที่มีความสำคัญ

สมัยอยุธยา

ประติมากรรมการทำรูปทรงรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยา ได้นิยมนำรอยพระพุทธรูป

^{๑๑}ลักขณา รุ่งเรือง, **รูปลักษณ์ของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย**, หน้า ๕๑.

^{๑๒}สินชัย กระบวนแสง, “รอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย”, **วารสาร มหาวิทยาลัยศิลปากร**, หน้า ๑๔๙.

^{๑๓} อ่างแล้ว.

ที่มีรูปมงคล ๑๐๘ เป็นประติมากรรมแบบนูนต่ำ อยู่ในธรรมจักรที่ประกอบด้วยวงกลมหลายชั้น โดยวงกลมมีขนาดใหญ่เต็มส่วนกว้างของฝ่าพระบาทคล้ายๆ กับแบบของสุโขทัยมีการจัดเรียงวงกลมเรียงเป็น ๓ วง พรหมโลกและเทวโลกอยู่ในสุด ล้อมรอบด้วยส่วนประกอบของโลกมนุษย์ เช่นมีรูปสัตว์หิมพานต์ แม่น้ำ ภูเขาและดอกไม้ ส่วนรูปเครื่องสูงและเครื่องหมายแห่งความอุดมสมบูรณ์ ลากยศอยู่ภายนอก ประติมากรรมเช่นนี้ ได้พบอีกในรอยพระพุทธรูปที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี มีรูปลักษณะเป็นรอยพระพุทธรูปแนวนอน เรียงมณฑล ๑๐๘ มีสัญลักษณ์แสดงพรหมโลกและเทวโลกอยู่รอบนอกสุดของวงจักรในสมัยของพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (๒๒๗๕ – ๒๓๐๑) ได้เขียนภาพรอยพระพุทธรูปบนแผ่นพระบฏ (แผ่นผ้า) สมมติเป็นรูปจำลองของรอยพระพุทธรูป ที่จังหวัดสระบุรี ส่งไปถวายพระเจ้ากิตติสิริราชสิงหะ แห่งอาณาจักรแคนดี ประเทศศรีลังกา^{๑๔}

สมัยรัตนโกสินทร์

ประติมากรรมการทำรูปเหมือนรอยพระพุทธรูป ในสมัยรัตนโกสินทร์ ก็ได้รับการถ่ายทอดรูปแบบการสร้างรอยพระพุทธรูปมาจากอยุธยา คือมีทั้งแบบรอยพระพุทธรูปคู่และรอยพระพุทธรูปเดี่ยว รูปรอยมณฑล ๑๐๘ ประการ ในรอยพระพุทธรูปคือสัญลักษณ์เครื่องหมายแห่งความดีงาม และความเจริญ อันเป็นคุณลักษณะของพระพุทธรูปเจ้าผู้ประเสริฐที่จะสะท้อนออกประทานให้แก่ผู้ที่น้อมเคารพรอยพระพุทธรูปนั้น

๓.๒.๓ ด้านจิตรกรรม

สมัยทวารวดี

พุทธศิลป์ด้านจิตรกรรมในรอยพระพุทธรูป ในสมัยทวารวดีในยุคแรกที่พบที่สระมรกต มีจิตรกรรมเป็นลวดลายที่แกะสลักเว้าลงไปในพื้นที่ผิวเป็นรูปพระบาทคู่คือทั้งข้างขวาและข้างซ้าย ตรงกลางรอยพระพุทธรูปแต่ละข้างมีรูปธรรมจักรนูนเด่นอยู่ตรงกลางฝ่าพระบาททั้งสองข้าง พร้อมทั้งมีรอยขีดเว้าลึกลงไปเป็นรูปกากบาทระหว่างธรรมจักรทั้งสองข้าง เพื่อใส่ฐานฉัตรสำหรับบุชารอยพระพุทธรูป ส่วนรอยพระพุทธรูปเดี่ยวที่พบในสมัยทวารวดียุคหลัง ที่วัดเขาดีสลัก จังหวัดสุพรรณบุรี มีการพัฒนาจิตรกรรมแกะสลักลวดลายในรอยพระพุทธรูป เป็นพุทธศิลป์รูปมณฑล ๑๐๘ ประการและรูปแบบที่แสดงความเป็นศิลปะทวารวดีคือรูปเทวดาเหาะ รูปลิง กิณรี ธรรมจักร ปลาเป็นต้น^{๑๕}

สมัยล้านนา

^{๑๔} ลักขณา รุ่งเรือง, รูปลักษณะของรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย, หน้า ๕๓ – ๕๔.

^{๑๕} จารุณี อินเฒ่าฉายและคณะ, พุทธปาทลภขณและรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพริสเกล จำกัด, ๒๕๓๖). หน้า ๗.

ด้านจิตรกรรมสมัยล้านนา มีคติความเชื่อในสภาวะอันเป็นนิรันดร์ของพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และการสืบต่อตามลำดับของพระพุทธเจ้าผู้ประกาศธรรมที่แสดงออกมาในการกระทำอันร่ายในอดีตของพระพุทธเจ้าในภทรภพนี้ จึงได้นิยมสร้างจิตรกรรมในรูปรอยพระพุทธบาทซ้อนอยู่ในที่เดียวกันถึง ๔ รอย เป็นลวดลายร่องรอยที่เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงรอยพระพุทธบาทของพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ ที่มีขนาดแตกต่างกัน ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนจิตรกรรมของมณฑป ที่ประดิษฐาน รอยพระพุทธบาทในยุคนี้นั้น เฉพาะมณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธบาท ณ วัดพระพุทธบาทสี่รายนั่น เป็นศิลปะไทยล้านนาที่นิยมกันจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน เริ่มตั้งแต่ราวต้นรัตนโกสินทร์ หอดขึ้นสู่อาคารมณฑป ซึ่งวิจิตรงดงามด้วยซุ้มฟ้า ใบระกา หน้าบัน ที่สลักลวดลายประดับอย่างอ่อนช้อยงดงามยิ่ง เป็นบ่อเกิดแห่งศรัทธาแก่ผู้ที่ได้ไปกราบไหว้บูชาพระพุทธบาทสี่รอยเป็นอย่างยิ่ง

ส่วนจิตรกรรมในรอยพระพุทธบาทไม้ประดับมุกที่วัดพระสิงห์ จังหวัดเชียงใหม่ มีจุดเด่นคือได้มีการทำจิตรกรรมด้วยการวาดลวดลายใบไม้และดอกไม้ ด้วยสีทองบนน้ำรักล้อมรอยพระพุทธบาทจัดระเบียบการวางภาพแผนผังจักรวาลเป็นแนวดิ่ง มีลวดลายเป็นเปลือกหอยมุกฝังลงในชาติประดับเป็นตัวแสดงภาพพุทธบาท เล่าเรื่องจักรวาลหรือไตรภูมิ มีเขาพระสุเมรุมาทวิปทั้งสี่เขาเจ็ดแนวและกำแพงจักรวาล พร้อมทั้งภาพสัตว์และสิ่งอื่นๆ เหนือขึ้นไปเป็นภาพสวรรค์ ๒๒ ชั้นของกามโลกและรูปโลก ตรงกลางสวรรค์มีรูปจักร และมีจารึกพระนามของพระพุทธเจ้าในอดีตองค์อื่นๆ ในภทรภพนี้ไว้ และ รูปมณฑล ๑๐๘ ประการก็แสดงด้วยการประดับมุกทั้งสิ้น^{๑๖}

สมัยสุโขทัย

ด้านจิตรกรรมการสร้างรอยพระพุทธในสมัยสุโขทัยแบ่งออกได้เป็น ๔ แบบ คือ

- จิตรกรรมแบบพุทฺธาม ในยุคต้นการสร้างรอยพระพุทธบาทได้มีจิตรกรรมแบบพุทฺธาม คือเป็นการแกะสลักหรือหล่อสร้างจิตรกรรมลวดลายในรอยพระพุทธบาทเป็นแบบทรงเรขาคณิต มีรูปมณฑล ๑๐๘ บรรจุอยู่ในตารางเต็มไปทั้งฝ่าเท้า ตรงกลางมีรูปธรรมจักรขนาดเล็ก จัดระเบียบมณฑลไปตามแนวนอน
- จิตรกรรมแบบสุโขทัย จากรอยพระพุทธบาทจำลองบนแผ่นหินสลักในอุโมงค์วัดศรีชุม จังหวัดสุโขทัย ได้พบว่ามีเปลี่ยนแปลงรูปแบบของจิตรกรรมในรอยพระพุทธบาทเป็นระบบแกะสลักลวดลายแผนผังของจักรวาลในมิติตั้ง มณฑล ๑๐๘ จัดไว้ตามตำแหน่งและความสำคัญ เกิดภาพรวมเป็นแผนผังของจักรวาล

^{๑๖} กัณฺโถ เทพ กระจ่างทองและคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี, หน้า ๒๗๐ – ๒๗๑.

- จิตรกรรมสมัยครึ่งหลังของสุโขทัย คือช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐ ได้มีการทำภาพสลักรอยพระพุทธรูปที่อยู่ในกรอบสี่เหลี่ยม และมีจิตรกรรมลวดลายอยู่ บนฝ่าเท้าแต่ละข้างมีรูปธรรมจักรขนาดใหญ่ คล้ายกับลักษณะของรูปพระพุทธรูปที่พบในลังกาสมัยอนุราชปุระและอินเดียโบราณ มี รูปมงคล ๑๐๘ เรียงอยู่ในธรรมจักร มีพรหมโลกและเทวโลก เป็นภูมิสูงสุดในจักรวาลอยู่รอบจุดศูนย์กลาง พระเจ้าจักรพรรดิ รัตนะประกอบบารมีและเครื่องสูงของพระองค์ รวมทั้งมงคลอื่นๆ ที่เป็นส่วนประกอบของโลกมนุษย์

- จิตรกรรมร่วมสมัยของสุโขทัยครึ่งหลัง ในช่วงยุคเดียวกันคือช่วง พ.ศ.๑๙๗๐ ได้พบหลักฐานการสร้างรอยพระพุทธรูปด้วยการหล่อโลหะสัมฤทธิ์ขึ้น มีจิตรกรรมในรอยพระพุทธรูปเป็นการสร้างลวดลายรูปมงคล ๑๐๘ ไว้เป็นแนววงกลมแสดงรูปจักรวาลในมิติราบ มีเขาพระสุเมรุอยู่ตรงกลางวงกลม ล้อมรอบด้วยเทือกเขาและมหาสมุทร ๗ ชั้น และแนวโคจรของพระอาทิตย์ พระจันทร์ ต่อมาเป็นสัตว์หิมพานต์ พืช และส่วนประกอบของโลกมนุษย์ รวมทั้งเครื่องสูงและสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ แนวนอกสุดเป็นสัญลักษณ์ของเทวโลกและพรหมโลก เจตนาใช้ให้เป็นแนวนอน มีแถวพระพุทธรูปในอดีตและพระสาวกอยู่บนและล่างขนาด ๒ ข้างด้วยรูปของพระอรหันต์ที่มีความสำคัญ^{๑๗}

สมัยอยุธยา

จิตรกรรมในการสร้างภาพหรือรูปรอยในรอยพระพุทธรูปในสมัยอยุธยามี ๒ แบบ คือแบบเดียวกับการสร้างภาพรูปรอยในรอยพระพุทธรูปยุคสุโขทัย คือแกะสลักหรือหล่อลวดลายมงคล ๑๐๘ ไว้ในธรรมจักรที่ประกอบด้วยวงกลมหลายชั้นขนาดใหญ่เต็มส่วนกว้างฝ่าเท้า มีรูปพรหมโลกและเทวโลกอยู่ภายใน ล้อมรอบด้วยส่วนประกอบของโลกมนุษย์ คือสัตว์หิมพานต์ แม่น้ำภูเขา และดอกไม้ เครื่องสูงและเครื่องหมายแห่งความอุดมสมบูรณ์ ลาก ยศ อยู่ภายนอก เช่นรอยพระพุทธรูปไม้ที่วัดพระรูป จังหวัดสุพรรณบุรี สร้างจิตรกรรมในรอยพระพุทธรูปด้วยการเขียนหรือภาพ

และแบบที่สองคือการแกะสลักหรือหล่อลวดลายมงคล ๑๐๘ เป็นตารางผสมผสานกับแบบวงกลม คือบรรจุอยู่ในตารางฝ่าพระบาทและในธรรมจักรที่อยู่ตรงกลางมีลักษณะคล้ายดอกบัว^{๑๘}

สมัยรัตนโกสินทร์

จิตรกรรมการทำรอยพระพุทธรูปในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งใช้รูปแบบการวางมงคลในรอยพระพุทธรูปและสัญลักษณ์ต่างๆ โดยมีจุดเด่นคือใช้มุกที่วิจิตรงดงามเป็นตัวแสดงลวดลาย อันเป็นต้นแบบของจิตรกรรมพุทธศิลป์ประดับมุกในรอยพระพุทธรูปในยุคนี้ ได้แก่รอยพระพุทธรูปคู่ในพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม กรุงเทพมหานคร ที่ได้สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓

^{๑๗}ดร.นันทนา ชุตินวงศ์, รอยพระพุทธรูปในศิลปเอเชียใต้และเอเชียอาคเนย์ หน้า ๓๙ – ๔๐.

^{๑๘}กำรเทพ กระต่ายทองและคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี หน้า ๕๘.

คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจิตรกรรมเป็นรอยพระพุทธรูปที่ประดับตกแต่งด้วย
มุก เรียกว่ารอยพระพุทธรูปประดับมุก มีจิตรกรรมลวดลายแสดงมงคล ๑๐๘ ประการ แบบตาราง
ในมิติแนวตั้ง สุกตฤณีชั้นต่างๆ และส่วนประกอบของภูมินันๆ ตามตำแหน่งอันสมควร พรหมโลกเทวโลก
และโลกมนุษย์ เป็นต้น

๓.๒.๔ ด้านวรรณกรรม

สมัยทวารวดี

วรรณกรรมที่บอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธศิลป์รอยพระพุทธรูป หลักฐานที่พบ
ในเขตโบราณสถานสระมรกต คือได้ค้นพบรอยพระพุทธรูปและพระพุทธรูปยืน และยังได้พบจารึก
เรียกว่า จารึกเนินสระบัวเป็นคำกล่าวสรรเสริญพระรัตนตรัย^{๑๙} ที่จัดได้ว่าเป็นวรรณกรรม
ด้านพุทธศิลป์ยุคสมัยทวารวดีที่สำคัญยิ่ง

สมัยล้านนา

ในดินแดนอาณาจักรล้านนานั้น ได้มีคติความเชื่อว่าเป็นดินแดนที่พระพุทธเจ้าได้เคยเสด็จ
มาโปรด จึงได้มีวรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องเล่า ที่แสดงหรือเล่าถึงเหตุการณ์ ในสมัยของพระพุทธเจ้า
แต่ละพระองค์ว่า สถานที่หลายแห่งในดินแดนแถบนั้นเคยได้รับพระพรและได้รับความคุ้มครองจาก
พระพุทธเจ้าทั้งที่ผ่านมาแล้วในอดีตและที่จักเสด็จอุบัติขึ้นในอนาคตด้วย เช่น ตำนานพระพุทธรูปสี่รอย
ตำนานพระเจ้าเลียบโลก หรือพุทธตำนาน ตัวอย่างเช่น ตำนานพระเจ้าเลียบโลก ฉบับของวัดกุฎีคำ
อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่เป็นต้น^{๒๐}

สมัยสุโขทัย

วรรณกรรมที่สำคัญเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปในสมัยสุโขทัย มี ๔ ประการ คือ

- คำจารึกในรอยพระพุทธรูป รอยพระยุคบาทคือรอยพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย
ทั้งข้างซ้ายและข้างขวา ที่ได้เก็บรักษาไว้ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร นอกจากได้มี
สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรมที่เป็นสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ
ในสมัยสุโขทัยแล้ว ที่ด้านข้างแผ่นหินช่วงปลายรอยพระพุทธรูปดังกล่าว ได้มีวรรณกรรม
เป็นคำจารึกภาษามคธด้วยอักษรขอม จำนวน ๗ บรรทัด ยังมีความสมบูรณ์มิได้ชำรุดบกพร่อง ระบุถึง
พ.ศ.๑๙๗๐ อันเป็นปีซึ่งได้ทำการจำลอง รอยพระพุทธรูปขึ้น โดยพระธรรมราชาธิราช^{๒๑}

^{๑๙}พีรพน พิศณุพงศ์, รอยพระพุทธรูปที่โบราณสถานสระมรกต:รายงานการขุดค้นและขุดแต่ง
โบราณสถานสระมรกต, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๔), หน้า ๙๐.

^{๒๐}พระเทพสิทธิธารจารย์, ตำนานพระเจ้าเลียบโลก, (เชียงใหม่: สมพรการพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒.

^{๒๑}กำธรเทพ กระต่ายทองและคณะ, พระราชพิธีอภิลมณกุฎและสมโภชพระพุทธรูปจังหวัดสระบุรี
หน้า ๒๕๑ - ๒๕๓.

- นอกจากนั้นยังมีคำจารึกในรอยพระพุทธรูป วัดศรีชุม เป็นจารึกภาษาบาลีด้วยอักษรขอม ในพุทธศตวรรษที่ ๒๐ จำนวน ๑ ด้าน มีคำจารึก ๒ บรรทัด และคำจารึกในรอยพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ที่วัดเสด็จ อำเภอเมือง จังหวัดกำแพงเพชร
- ศิลาจารึก หลักฐานเรื่องศิลปาจารึกเกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปมีปรากฏในศิลปาจารึกเหนือจอมเขาสมณภูมิตั้งเมืองสุโขทัย หลักที่ ๑๕ สุโขทัย (หลักที่ ๘ ของประชุมศิลปาจารึกภาคที่ ๑ คณะกรรมการ ฯ สำนักนายกรัฐมนตรี) ด้านที่ ๑ มี ๑๓ บรรทัด และด้านที่ ๒ ตลอดด้านมี ๒๘ บรรทัด ด้านที่ ๓ บรรทัดที่ ๑ – บรรทัดที่ ๘
- ศิลาจารึกว่าด้วยภาพเขียนมณฑล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปจำลอง เช่นศิลปาจารึกวัดตระพังช้างเผือก เมืองสุโขทัย หลักที่ ๓๐ สุโขทัย (หลักที่ ๑๐๒ ของประชุมศิลปาจารึก ฯ สำนักนายกรัฐมนตรี เรียกชื่อว่าศิลปาจารึกภูเขาไกรลาศ สวนซ้ายในพระบรมมหาราชวัง เวลานั้นอยู่ที่ภูเขาไกรลาศ สวนซ้ายในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพมหานคร) ด้านที่ ๒
- เกิดประเพณีการลอยกระทง เพื่อสะเดาะเคราะห์ให้กับตนเอง ขอขมาต่อแม่คงคา และที่สำคัญคือการลอยกระทงตามประเพณีไปตามลำน้ำเพื่อเป็นการน้อมถวายสักการะบูชาต่อรอยพระพุทธรูปที่ประดิษฐานอยู่ ณ แม่นมทานที่ ซึ่งได้ถือปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน

สมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยาได้เกิดวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนาขึ้นหลายเรื่อง เช่น นันทโศกนันทสูตร คำหลวง พระมาลัยคำหลวง ที่เกี่ยวกับรอยพระพุทธรูปก็คือ ปุณโณวาทคำฉันท์ที่แต่งโดยพระมหานาค วัดท่าทราย และพระราชปวงญาณมณเฑียรธรรมเป็นต้น^{๒๒}

และเกิดวรรณกรรมเกี่ยวกับมณฑลที่ประดิษฐานพระพุทธรูป สาระบุรี ในสมัยอยุธยา มีความสวยงามดงามมาก จนท่านพระมหานาค รัตนกวีแห่งศรีอยุธยา ผู้ประพันธ์ปุณโณวาทคำฉันท์ ได้พรรณนาไว้ว่า งามปานไพชยนต์ปราสาทของท้าวสักกะเทวราชในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ใครที่ไปเห็นพระพุทธรูป จะตะลึงในความสวยงามของมณฑลปณณิมแลดู ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์และสวรรค์วิมานปรากฏในปุณโณวาทคำฉันท์ ว่า

แม้ใครไปนพพระ	พุทธรูปอันไพศาล
ยลพระมณฑปสถาน	ที่สกลแกโลกา
ประเหลไพยยันต์รัตน์	พินานอินทรเจษฎา
ดั่งดาวดิงชา	สวรรค์สรรค์เสมอกัน
ลี้มแลบรมทิน	กรลี้ม บ แลจันทร
ลี้มแลมไหสวรรค์	พิภพราชมณฑล

^{๒๒} กรมการศาสนา, กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๗), หน้า ๑๔๐.

สุดสุขสุดเกษา นฤนาถบดีดล
 เหมที่นกลมน อภิวันทนาการ^{๒๓}

สมัยรัตนโกสินทร์

ด้านวรรณกรรม ในสมัยรัตนโกสินทร์นอกจากได้มีการพิมพ์เผยแพร่วรรณกรรมภาษาบาลี คือ พุทธปาทลขณ และอรรถกถาพุทธปาทลขณ ที่ช่วยอธิบายความหมายของมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธบาทที่ได้ยกมากล่าวไว้แล้วในบทก่อน และได้เกิดวรรณกรรมภาษาบาลีที่เป็นคาถาบูชาหรือคำกล่าวบูชารอยพระพุทธบาทซึ่งวัดต่างๆ ที่มีรอยพระพุทธบาทประดิษฐานอยู่ได้ใช้ให้พุทธศาสนิกชนใช้สวดบูชารอยพระพุทธบาทกันอยู่ในปัจจุบัน ดังนี้

คาถาบูชารอยพระพุทธบาท^{๒๔}

วันทามิ พุทธัง ภาวะปาระติณณัง, ติโลกะเกตุง ติภาวะะนาถุง, โย โลกะเสฏโฐ สะกะลัง
 กิเลสัง, เฉตะวานะ โพเธสิ ชะนัง อะนันตัง, ยัง นัมมะทายะ นะทียา ปุลิเน จะ ตีเร, ยัง
 สัจจะพันธะคิริเก สุขเมนา จะ ลัคเค, ยัง ตัตตะ โยนะกะปุเร มุณีโน จะ ปาทัง, ตัง
 ปาทะลัญชะนะมะหัง สิริสา นะมามิ, สุวัณณะมาลิกะ สุวัณณะปัพพะเต สุมะณะญฺเฐ, โยนะกะปุเร
 นัมมะทายะ นะทียา, ปญฺจะปาทะวะรัง ฐานัง อะหัง วันทามิ ทูรโต ฯ

คำแปล

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้า ผู้ข้ามพ้นฝั่งแห่งภพ ผู้เป็นธงชัยของไตรโลก ผู้เป็นที่พึ่งอัน
 เอกของไตรภพ ผู้ประเสริฐในโลกตัดกิเลสทั้งสิ้นได้แล้ว ช่วยปลุกชนหาที่สุคติได้ ได้ตรัสรู้
 มรรคผลและนิพพาน รอยพระพุทธบาทใด อันพระองค์ได้ทรงแสดงไว้ในหาดทราย แลบน้
 แม่น้ำนัมมทา รอยพระบาทใด พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงไว้เหนือเขาสิขจพันธ์และเหนือยอด
 เขาสุมนะ รอยพระพุทธบาทใด อันพระองค์ได้แสดงไว้ในเมืองโยนก ข้าพเจ้าขอนมัสการ
 พระบาท และรอยพระบาทนั้นๆ ของพระมุนีด้วยเศียรเกล้า ข้าพเจ้าขอนมัสการสถานที่ที่มี

^{๒๓} กรมศิลปากร, พุทธปาทลขณและรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย, หน้า ๓๑๖.

^{๒๔} คณะสงฆ์จังหวัดสระบุรี, พระพุทธบาทและพาหุสัจจกถา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ดำรงธรรม, ๒๕๑๑), หน้า ๔๑.

รอยพระพุทธรูป อันประเสริฐหาสถานแต่ที่ใด คือที่เขาสุวรรณมาลี ๑ ที่เขาสุวรรณบรรพต ๑ ที่ยอดเขาสุมนภูฏ ๑ ที่โยนกบุรี ๑ ที่แม่น้ำชีว่านมหา ๑ ฯ

ประการสุดท้ายคือวรรณกรรมบทร้อยกรองเป็นทำนองกาพย์กลอนที่ใช้สวดบูชาลายลักษณ์มงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปที่เรียกกันสั้นๆ ว่า “สวดลายลักษณ์” หมายถึงสวดพรรณนาถึงลักษณะพุทธศิลป์สัญลักษณ์รูปรอยในพระพุทธรูปที่นิยมกันในประเทศไทยมี ดังนี้

คำนำมัสการลายลักษณ์ในรอยพระพุทธรูป^{๒๔}

ข้าพระพุทธเจ้าขอบังคม พระพุทธรูปบรม ทั้งคู่เรื่องรอง สิบนิ้วของลูก ต่างรูปเทียนทอง นัยเนตรทั้งสอง ต่างประทีปพลูถวาย, ผมเฝ้าเกล้าเกศ ต่างดอกปทุมเมศ บัวทองพรรณราย วาจาเพราะพร้อง ต่างช่องกลองถวาย ดวงฤทัยมั่นหมาย ต่างรสสุคนธา, พระบาททศพลทั้งคู่ เลิศล้ำ ปรากฏรจนา, มีกัจจกรแก้ว เปรตแพรวทอตา กงกำโสภิต ดวงดุมเพลาทอง, มงคลงามสรรพ ร้อยแปดประดับ บาทบงส์ทั้งสอง, ท้วท้วไตรภพ มีครบทุกช่อง ลายลักษณ์เรื่องรอง ทุกห้องฉัตรฉันท, มีทั้งฉัตรแก้ว พระขรรค์เลิศแล้ว หอกทองไพพรรณ, มีนางชูแว่น อ่อนแอ่นเอววัลย์ มือถือบุษบัน สอดสร้อยสังวาลย์, มีปราสาทราชวัง แทนทิพย์เตียงตั้ง เกยแก้วสุริยาภรณ์, ฉัตรฉายพรายแพรว เชนยเกยแก้ว พัดใบตาลโบกแล้ว พัดหางยูงทอง, มีมิ่งกุฎรัตน พัทธินิโบท บาดรแก้วแววว่อง, ดวงแก้วมณี รัศมีขาวผ่อง กระจ่อมเงิน กระจ่อมทอง กระจ่อมแก้วแววไว, ยังมีเถาทอง ถาดเงินเรื่องรอง ถาดแก้วประไพ, มีวิมานพระอิศวร พระนารายณ์เลิศไกร เทวาไสว เข้าเฝ้าวันทา, มีป่าหิมพานต์ ต้นพฤกษาสาร ตระการรจนา, มีผลแก้วอ่อน แขนงซ้อนบุปผา ครุฑธิดาขัณฑ์ อยู่ป่าฉิมพลี, มีพญาไก่อแก้ว นกกระเรียนเลิศแล้ว กิณราภินรี, คาบพวงมาลา ร่ายรำงามดี การะเวกโนรี แยกเต้าเขาขัน, หงษ์เหิรสุภนา ภูมรีภูมรา งามตาสารพัน, มีพญานกการะเวก วิจิตรแดงฉันท ยุงทองลาววัลย์ สีสันฉัตรฉาย, มีพญาไกรสร ช้างแก้วกฤษณ ม้าแก้วเพริศพราย, ราชสีห์ย่างเยื้อง เสือเหลืองเรียงราย นาคราช ผันผาย นางโคคลาโคไล, ให้ลูกกินนม เคล้าเคลียน่าชม ละเมียดละไม, มีจักรพรรตราเสนา เกรียงไกร ถือนงกัณโศว ดุจามยรรยง, มีฉัตรฉันทา สิบหกชั้นฟ้า พระอินทร์จำนง, แสนสาว ขาวสุวรรณ เทวัญล้อม เข้าเฝ้าเป็นวง ยังแทนทิพย์วิมาน, มีพรหมโสฬส สิบหกชั้นปรากฏ ล้วนแก้วแกมกาญจน์, ประดับมุขทุกชั้น โบทันสิงห์หาญ พระพรหมชฌาน ทุกชั้นพรหมา, มีทั้งพระอาทิตย์ พระจันทร์เรืองฤทธิ์ ชักรถโคคลา, เวียนรอบราศี รัศมีรุ่งฟ้า ดวงดาวดารา ประดับเมืองสุวรรณ, ทวีปใหญ่ทั้งสี่ ทวีปน้อยนั้นนับได้สองพัน มีจักรวาลเวียนพิศเพียนอนันต์ เขาพระสุเมรุเรื่องฉันท หลักลอกโลกา, มีเขาสัตตภัณฑ์ ล้อมรอบเจ็ดชั้น เขาแก้วนานา,

^{๒๔} พระชัยวัฒน์ อชิโต, “วัดท่าซุง” [สื่อออนไลน์], แหล่งที่มา: www.watthasung.com, [๑๗ มีนาคม ๒๕๕๘].

มีสีทันดร อยู่หว่างบรรพต มีเจ็ดคงคา สายสินธุ์แสงใส มีเขาไกรลาศ เงินยวงเดียวราคา
 ชาวผ่องประไพ มีเจ็ดสระศรี ชลธิ์หลังไหล บัวบานไสว ดงามเบญจพรรณ, มีมหาสมุทรทัย
 ลึกล้ำกว้างใหญ่ มัจฉาอนันต์, ปลาเงินปลาทอง ลอยล่องตามกัน มังกรผายผัน จระเข้เหรา,
 มีทั้งเต่าทอง ดำผุดลอยล่อง ในท้องคงคา, มีสำเภาแก้ว พรายแพรวทอตา สำเภาเงินโสภา
 สำเภาทองบรรจง, มีลั่นไตรภพ พรรณนามาจบ ลายลักษณ์พระองค์, มีสิ่งทุกอย่าง งามยิ่งยรรยง
 ในพื้นบาทบงส์ พุทธบาทบาท, พระศรีสรรเพชญ์ พระพุทธเจ้าเสด็จโปรดโลกโลกา, มีดอกบัวทอง ทั้งสอง
 โสภา ผุดจากพสุธา รองรับบาทบงส์, ทุกอย่างพระบาท ปวงดอกปทุมมาศ มิได้คลาด ทุกสถาน,
 ที่ใดไม่สบาย พระพายพัดพาน หอบเอาสุคนธาน ฌัสการพระองค์, หอบเอาทรายแก้ว นวลละออง
 ผ่องแผ้ว มาโปรยปรายลง, ให้ทางราบรื่น ในพื้นบาทบงส์ พระพุทธเจ้าเสด็จลง โปรดโลกหญิง
 ชาย, ยามเอื้องยรยาตร ปวงดอกปทุมมาศ อันตรธานหาย จึงได้ประจักษ์ ลายลักษณ์ทั้งหลาย
 เหยียบย่ำทำลาย จะเป็นโทษนักหนา, พระศาสดาเจ้า เสด็จเข้านิพพาน ลั่นแล้วตณหา, ยังแต่
 รอยบาทบงส์ อันทรงพระกรุณา บรรจบครบห้า ประดิษฐานโดยมี, พระบาทหนึ่งปรากฏ
 อยู่เหนือบรรพต สุวรรณโมลี, พระบาทสองนั้น อยู่สุวรรณคีรี, ไกลสระบุรี ศรีพระนคร
 พระบาทสามนั้นโสด อยู่เขาสุมณภู ถังกาवर, พระบาทสี่ทศพล อยู่บนสิงขร ฝ่ายเบื้องอุดร
 โยนกบุรี, พระบาทห้าประดิษฐาน อยู่ริมชลธารนันทานที, เป็นที่วันทา นาคาธิบตี มัจฉาภุมภีร์
 เข้าไหว้แน่นอนันต์, พระบาทห้าแห่ง พระพุทธเจ้าสำแดง อย่างเหยียบไฉนนั้น, เป็นที่วันทา เทวาทุกชั้น
 มนุษย์คนธรรพ์ ครุฑธิดาขอสรรสา ลายลักษณ์เลิศไตร บุชาเข้าไว้ หญิงชายถ้วนหน้า, เข้าค่าไถ่ขัน
 ทุกวันเวลา อุตส่าห์ภาวนา เป็นนิจนิรันดร์, ใครไหว้ลายลักษณ์ ได้บุญมากนัก แปรหมื่นสี่พัน,
 เหมือนได้พบองค์ พระผู้ทรงธรรม พรรณนามานั้น หวังเข้านิพพาน

อะหัง วันทามิ ทูระโต

อะหัง วันทามิ ธาตุโย

อะหัง วันทามิ สัพพะโส

สาธุ...สาธุ...อนุโมทามิ

นิพพานะ ปัจจะโย โหตุฯ

๓.๒.๕ คุณค่าด้านอื่นๆ

คุณค่าของรอยพระพุทธบาทและพุทธบาทลักษณะด้านอื่นๆ เช่น

- ๑) ด้านจิตใจ เป็นศูนย์รวมศรัทธาที่น้อมใจรำลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณ พระปัญญาคุณ และพระวิสุทธิคุณของพระพุทธองค์ที่ทรงมีแก่สัตว์โลกโดยไม่เลือกชั้นวรรณะเป็นจุดหล่อหลอมจิตใจ

ให้เกิดศรัทธาเสมอกับปัญญา^{๒๖} แล้วเจริญรอยตามพระยุคลบาทด้วยการปฏิบัติธรรมพอสมควรแก่ธรรม^{๒๗} และรูปมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปยังเป็นเรื่องจรรโลงใจให้ผู้พบเห็นสบายใจ เย็นใจ ประจักษ์จิตใจให้เป็นกุศลจากการขอพุทธบารมีคุ้มครองรักษาตนเองและครอบครัวให้สงบสุขได้เป็นอย่างดีในการไปกราบไหว้บูชาแต่ละครั้ง

๒) ด้านการศึกษา เป็นสื่อศึกษาให้ชาวพุทธและผู้สนใจทั่วไปได้เรียนรู้ถึงความสำคัญของคุณของพระรัตนตรัย ความยากลำบากของพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์สาวกในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ความสำคัญและความมหัศจรรย์ของพุทธบารมี ธรรมบารมี สังฆบารมีและหลักธรรมตลอดถึงกฎแห่งกรรม^{๒๘}

๓) ด้านเศรษฐกิจและสังคม วัดที่มีรอยพระพุทธรูปทางค์สำคัญประดิษฐานอยู่ เช่น วัดพระพุทธรูปท่าสระบุรี และวัดโปรดเกศเชษฐาราม ช่วยส่งเสริมชาวบ้านใกล้วัดที่มีรอยพระพุทธรูปทางค์สำคัญประดิษฐานอยู่ให้นำสินค้าหรือผลิตภัณฑ์การเกษตรมาจำหน่ายแก่นักท่องเที่ยว^{๒๙} แสวงบุญสำหรับชาวพุทธเป็นการกระจายรายได้สู่ชนบท บุตรหลานชาวพุทธในถิ่นนั้นไม่ต้องอพยพไปหางานทำนอกพื้นที่ และสังคมชุมชนรอบๆ บริเวณวัดไม่ค่อยมีปัญหาอาชญากรรมเนื่องจากทุกๆ คนคิดว่าตนเองอยู่ใต้พระบารมีของรอยพระพุทธรูปก็อาจเป็นไปได้^{๓๐} โดยภาพรวมแต่ละปีได้มีนักท่องเที่ยวต่างชาติมาชมรอยพระพุทธรูปเป็นจำนวนมากก่อให้เกิดรายได้จากการท่องเที่ยวเข้าสู่ประเทศปีละจำนวนมากมหาศาล

๔) ด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยว ได้มีนักวิชาการบางท่านได้กล่าวไว้ว่า “เมืองไทยถ้าไม่มีปูชนียวัตถุทางพระพุทธศาสนาและสถานที่ศักดิ์สิทธิ์หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้ว เมืองไทยก็คงไม่มีคุณค่าอะไรเหลืออยู่ที่จะดึงดูดนักท่องเที่ยวจากต่างแดนให้มาท่องเที่ยวกันเป็นจำนวนมากได้” โดยภาพรวมแต่ละปีได้มีนักท่องเที่ยวต่างชาติมาชมวัด ศาสนสถาน ศิลปวัฒนธรรม และแหล่งท่องเที่ยวอื่นๆ รวมทั้งรอยพระพุทธรูปเป็นจำนวนมาก ก่อให้เกิดรายได้จากการท่องเที่ยวเข้าสู่ประเทศปีละมากมายมหาศาลเฉพาะในปี ๒๕๕๘ ที่ผ่านมา ประเทศไทยมีรายได้เพิ่มขึ้นมากขึ้นเฉพาะจากการ

^{๒๖} สัมภาษณ์, พระราชวิสุทธิธำรง , น.ธ.เอก, ป.ธ.๖, พธ.ม. เจ้าอาวาสวัดพระแท่นดงรัง อำเภอนครชัยศรี จังหวัดกาญจนบุรี, เมื่อวันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๕๙ เวลา ๑๓.๒๐ น.

^{๒๗} สัมภาษณ์ พระครูสังฆรักษ์โกวิท โกวิท, ประกาศนียบัตรวิชาวค., ผู้บริหารศูนย์เด็กก่อน, วัดโปรดเกศเชษฐาราม อำเภอบางแพ จังหวัดสมุทรสาคร, เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๕๙ เวลา ๑๕.๐๐ น.

^{๒๘} สัมภาษณ์, พระราชวิสุทธิธำรง , เมื่อวันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๕๙ เวลา ๑๓.๒๐ น.

^{๒๙} สัมภาษณ์, พระราชวิสุทธิธำรง , เมื่อวันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๕๙ เวลา ๑๓.๒๐ น.

^{๓๐} สัมภาษณ์, พระศรีปริยัติเวที, ดร., ป.ธ.๙, กศ.ม., พธ.ด. เจ้าคณะอำเภอนครชัยศรี, ปุณฺณิณที่แทนเจ้าอาวาสวัดพระพุทธรูป ท่าสระบุรี, เมื่อวันที่ ๒๑ มกราคม ๒๕๕๙ เวลา ๑๓.๓๐ น.

ท่องเที่ยวอย่างเดียวก่อนจำนวน ๒.๒๓ ล้านล้านบาท จากนักท่องเที่ยวที่ได้เข้ามาท่องเที่ยวจำนวนทั้งสิ้น ๒๙.๘๘ ล้านคน^{๓๑}

๓.๓ มงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปในประเทศไทย

ประเทศไทยได้รับคติการสร้างและการบูชารอยพระพุทธรูปและพุทธรูปลักษณะคือ รูปมงคลในรอยพระพุทธรูปมาจากอินเดียและศรีลังกามาตั้งแต่สมัยทวารวดีจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในปัจจุบัน โดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำที่สำคัญคือทรงมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสในรอยพระพุทธรูปอย่างมั่นคงเป็นแบบอย่างที่ดีแก่ชาวพุทธในระดับต่างๆ ทรงเป็นผู้นำร่วมกับชาวพุทธทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนาสืบสานการสร้างบุญบารมีสำคัญ วัตถุประสงค์สำคัญ วัตถุประสงค์สำคัญ รอยพระพุทธรูปและเจดีย์สถานต่างๆ พระพุทธรูปที่สำคัญต่อเนื่องกันมาทุกสมัย หรือได้จดจารึกหลักฐานที่สำคัญ เพื่อเผยแผ่พระพุทธรูปศาสนาให้ยืนยาว อย่างเช่น ในสมัยสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ ๑๙ – ๒๐ ได้ทำการบรรจุมงคล ๑๐๘ ประการลงในรอยพระพุทธรูป เพื่อเป็นการแสดงออกซึ่งความศรัทธา เลื่อมใส และสภาวะสูงสุดครอบจักรวาลของพระพุทธเจ้าและพระบารมีคุ้มครองให้เกิดสรรพสิริสวัสดิ์ พิพัฒนามงคลแก่ผู้กราบไหว้ พร้อมทั้งได้จดจารึกความสำคัญของมงคล ๑๐๘ ประการไว้ในศิลาจารึก วัดตระพังช้างเผือก สมัยสุโขทัย หลักที่ ๓๐ สุโขทัย ด้านที่ ๒ ไว้อย่างชัดเจน ส่วนมงคล ๑๐๘ ดังกล่าวจะมีประเภทใด อย่างไรบ้าง แต่ละอย่างมีความหมายประการใด ซึ่งจะได้กล่าวถึงรายละเอียดต่อไป ดังนี้

๓.๔.ศิลาจารึกเรื่องมงคล ๑๐๘ สมัยสุโขทัย

ในรอยพระพุทธรูปเหนือจอมเขาสุมณภูมบรรพต เมืองสุโขทัย (วัดเขาพระบาทใหญ่) ที่พระญาศรีสุริยวงศ์รามมหารัชมหาราชธิราช (พระมหารัชมหาราชลิไท) ทรงสร้างขึ้นในปี พ.ศ.๑๙๐๒ นั้น จำหลักเป็นภาพต่างๆ ในรูปตารางสี่เหลี่ยม เรียกว่าภาพมงคล ๑๐๘ ภายในรอยพระพุทธรูปนั้น ผู้ใดได้เห็นภาพนี้แล้วมักจะเกิดปัญหาตีความหมายไม่อาจทราบได้ด้วยไม่มีจารึกอักษรอธิบายภาพแต่ละภาพไว้เลย จะมองภาพออกเพียงบางภาพเท่านั้น เช่นรูปช้าง รูปปลา รูปปราสาท รูปดอกไม้ และอื่นๆ แต่ก็ไม่เข้าใจความหมายชัดเจน ทั้งยังมีภาพประหลาดที่ไม่รู้ได้เลยว่าเป็นภาพอะไรมีอยู่หลายภาพ ยังไม่มีผู้ใดวินิจฉัยออกมาให้แจ้งชัดครบถ้วนโดยตลอดได้ แต่ได้มีศิลาจารึกจากวัดตระพังช้างเผือก เมืองสุโขทัย หลักที่ ๓๐ สุโขทัย (หลักที่ ๑๐๒ ของประชุมศิลาจารึกฯ สำนักนายกรัฐมนตรี เรียกชื่อว่าศิลาจารึกภูเขาไกรลาส สอนซ้ายในพระบรมมหาราชวัง เวลานั้นอยู่

^{๓๑}นางสาววรรณสิริ โมรากุล, [ออนไลน์], แหล่งที่มา: หนังสือพิมพ์ฐานเศรษฐกิจ, ปีที่ ๓๖, ฉบับที่ ๓,๑๒๐ เมื่อวันที่ ๗ – ๙ มกราคม ๒๕๕๙, www.thansettakij.com, [๑๓ มีนาคม ๒๕๕๙].

ที่เขาไกรลาส สวนซ้ายในพระบรมหาราชวัง กรุงเทพมหานคร) ด้านที่ ๒ ที่สมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ รัชกาลที่ ๖ ทรงค้นพบเมื่อคราวเสด็จทางถนนพระร่วง เมืองสุโขทัย ในเดือน มกราคม พ.ศ.๒๔๕๐ ครั้งยังทรงเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ นั้น ศิลปจารึกหลักนี้ ได้จารึกบอกชื่อมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปบาทไว้เป็นอักษรขอมภาษาบาลีโดยบอกชื่อภาพมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปบาทไว้แต่ไม่มีรอยพระพุทธรูปบาท ส่วนรอยพระพุทธรูปบาทที่เหนือจอมเขาสุมนภูบรรพต เมืองสุโขทัย (วัดเขาพระบาทใหญ่) มีรูปภาพมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปบาท แต่ไม่มีจารึกบอกชื่อภาพเหล่านั้น ดังนั้นศิลปจารึกหลักนี้ที่จารึกไว้ ๒ ด้านนั้น จารึกไว้ไม่พร้อมกัน คือจารึกด้านที่ ๒ เป็นอักษรขอม ภาษาบาลี จารึกขึ้นก่อนราวปี พ.ศ.๑๙๐๒ ตรงกับสมัยเมื่อสร้างรอยพระพุทธรูปบาทเหนือจอมเขาสุมนภูบรรพตเมืองสุโขทัย (วัดเขาพระบาทใหญ่) แล้วต่อมาถึงปี พ.ศ.๑๙๒๒ คืออีก ๒๐ ปี ต่อมา จึงได้จารึกเป็นภาษาไทยอักษรไทยอีกด้านหนึ่งที่ว่าไว้ จึงเป็นคนละเรื่อง ด้วยมีบอกปีศักราช ๑๓๐๑ จุลศักราช ๗๔๑ (ตรงกับ พ.ศ.๑๙๒๒) แต่ในด้านอักษรขอม ภาษาบาลีไม่ได้บอกปีศักราชแต่อย่างใด^{๓๒}

ชื่อภาพมงคล ๑๐๘ หรือพุทธรูปลักษณะ อักษรขอมภาษาบาลี ในศิลปจารึก วัดตระพังช้างเผือก สุโขทัย หลักที่ ๓๐ หน้าที่ ๒ (จารึกหลักที่ ๑๐๒ ภูเขาไกรลาส สวนซ้าย พระบรมหาราชวัง) ตามลำดับบรรทัด ปรากฏดังนี้

- (๑) ๑ ปาเทสุ ยสส ซาตานิ เทว จกกาณิ มเหสินเณ เอกเมก
- (๒) มปิ เอเตสุ สหสสารํ สเนมิกํ สพพากาเรติ สมปนฺนํ สุ
- (๓) สณฺฐานํ สนาภิกํ ตสฺส ปาทเตเลเสวว สมภูตานิ อิมานิ จ
- (๔) สิริวจโน จ โสวตถิ นนทิวภูฏวฏฺฐกํ อุกุ โส เจว ปาสาโท
- (๕) (ชีว)ญจุฑมานกํ เสตสตตถจ ชคโค จ ตาลวณฺฏํ จ วิชินี
- (๖) โมรหตถกมฺมุหิสํ ปตฺโต ทามมณฺนิปิจ อุปลํ นิลรตต
- (๗) ญจ ปทุมมมิ ตเถว จ สมฺพุทฺโธ ปุณฺณปาติยจ ปุณฺณมฺโต จ
- (๘) ทิมวา จกกวาพา จ นชตตา เมรุสุริยจณฺทิมมา จตุโร จ มหาทิ
- (๙) (ปา) ทวิสหสสปริตตกา ทกฺขินาวภูฏสฺสโฆ จ สปริโส จกกวตติ จ
- (๑๐) ยมกํ เหมมจ ญญจ จกฺกชชญจ กุมภิลो สดตคฺงคา มหาเสลา
- (๑๑) ตถา สดตมหาราสา ปฏกโก สฺสุปาฏิกิ สฺวณฺณวาลพิชนะนี
- (๑๒) สฺวณฺณสีหพยคฺโขม จ วลาโห อสฺสุโปลโถ วารโน
- (๑๓) ปิจ สพเพ เต ราชสทฺเทน อวฺหยา เกสาสพพฺโต หโส
- (๑๔) จากวาโก จ วาสุกิ เอรารวโน กรวิโก สุวณฺณณมโร (สีขี วล)

^{๓๒}บุญเลิศ เสนานนธ์และคณะ, จารึกรอยพระพุทธรูปบาท, พระราชพิธียกจุลมงกุฎและสมโภช พระพุทธรูปบาทจังหวัดสระบุรี, ๒๕๔๒, หน้า ๒๓๘ – ๒๓๙.

- (๑๕) กุกกุสุโร โกณโจ หรินาวา จตุมมุชา กิณณโร กิณณริปภิ ชีวณชี
 (๑๖) วกนามกา ฉกมาวจรา โลกา พรหมโลกา จ โสฬส อฏฐตตร
 (๑๗) สตํ ตสฺส มงฺคลานิ อิมานิ จ ปริวารานิ จกฺกสฺส จกฺกปาท์ นมามิหิ ฯ

เรียบเรียงเป็นคาถาได้ดังนี้

ปาเทสุ ยสฺส ชาทานิ เทว จกฺกานิ มเหสีโน

เอกเมกมปิ เอเตสุ	สหสสารํ สเนมิกํ
สพพากาเรหิ สมปนฺนํ	สุสณฺฐานํ สนาภิกํ
ตสฺส ปาทตเล เสว ว	สมภูตานิ อิมานิ จ
สิริวจฺโฉ จ โสวตถิ	นันทิวภูฏวภูฏสํ
องฺกุโส เจว ปาสาโท	ชีวนจุฑมานกํ
เสตฉตตยจ ชคโค จ	ตาลวณฺฏํ จ วิชินี
โมรหตถกมฺมฺหิสํ	ปตฺโต ทามมณฺนิมปิจ
อุปฺปลํ นิลรตตยจ	ปทุมมปิ ตเถว จ
สมฺพุทฺโธ ปุณฺณปาตียจ	ปุณฺณฆโฏ จ หิมวา
จกฺกวาฬา จ นกชตตา	เมรุสุริยจันทิมา
จตุโร จ มหาทีปา	ทวิสหสสปริตตกา
ทกฺขินาวภูฏสงฺโข จ	สปริโส จกฺกวตฺติ จ
ยมกํ เหมมจฉณฺจ	จกฺกชชยจ กุมภิลो
สตตคจฺจมา มหาเสลา	ตถา สตตมหาสรา
ปฏฺกโก สฺสุปาภฺงกิ	สุวณฺณวาลพิชนะนี
สุวณฺณสีหพยคฺโข จ	วลาโห อสฺสุโปสโถ
วารโณปิจ สพฺเพ เต	ราชสทฺเทน อวฺหยา
เกลาสปพฺพโต หีโส	จกฺวาโก จ วาสูกิ
เอรราวโณ กรวิโก	สุวณฺณภมโรสสี
วลกุกกุสุโร โกณโจ	हरินาวา จตุมมุชา
กินฺนโร กินฺนริปภิ	ชีวนชีวกนามกา
ฉกมาวจรา โลกา	พรหมโลกา จ โสฬส
อฏฐตตรสตํ ตสฺส	มงฺคลานิ อิมานิ จ
ปริวารานิ จกฺกสฺส	จกฺกปาท์ นมามิหิ ฯ ^{๓๓}

^{๓๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๓ - ๒๔๕.

ส่วนอรรถกถาพุทธบาทลักษณะนั้น มีเนื้อหาที่อธิบายรูปมงคล(พุทธบาทลักษณะ) ในรอยพระพุทธบาทแต่ละรูปไว้อย่างละเอียดและพิสดารมาก ไม่สามารถที่จะนำมากล่าวไว้ในงานวิจัยครั้งนี้ได้ เพราะจะเป็นการเพิ่มเนื้อหาให้มากยิ่งขึ้น แต่กล่าวถึงเฉพาะประเภทและความหมายของพุทธบาทลักษณะ ดังนี้

๓.๕ ประเภทของรูปมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธบาท

พุทธบาทลักษณะได้แก่รูปมงคล ๑๐๘ ประการ ในรอยพระพุทธบาทนั้น นักโบราณคดีได้แบ่งออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ

- ประเภทที่ ๑ เป็นรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์แห่งโชคลาภและความอุดมสมบูรณ์ เช่น หม้อน้ำ ปลาคู่ สวรรคต กะ พวงมณี ดอกบัว เป็นต้น
- ประเภทที่ ๒ เป็นรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์เครื่องประกอบบารมีของพระมหากษัตริย์ และพระเจ้าจักรพรรดิ เช่น บัลลังก์ เครื่องสูง เครื่องยศ และเครื่องต้นต่างๆ
- ประเภทที่ ๓ เป็นรูปมงคลที่เป็นสัญลักษณ์อันเป็นส่วนประกอบของภพภูมิ ในระบบจักรวาล ตามความเชื่อในทางพระพุทธศาสนา เช่น ภูเขา จักรวาล มหาสมุทร ทวีปทั้งสี่ เขาพระสุเมรุ สัตตปริภันต์ ปาหิมพานต์ เป็นต้น

มงคลประเภทที่ ๑ และที่ ๒ นิยมทำกันมาตั้งแต่ศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี มงคลประเภทที่เพิ่มเติมขึ้นมาคือ มงคลที่เป็นส่วนประกอบของภพภูมิในจักรวาล ทำให้ความหมายในรอยพระพุทธบาท เมื่อรวมมงคล ๑๐๘ ประการแล้ว ย่อมแสดงถึงควมมีสภาวะครอบจักรวาลของพระพุทธเจ้าและพระบารมีคุ้มครองให้เกิดสิริมงคลต่อผู้ได้ยึดถือพระองค์พร้อมด้วยพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ตามนัยแห่งมงคลสูตรชื่อว่า การบูชาผู้ที่ควรบูชาเป็นมงคลอย่างยิ่ง

๓.๖ ความหมายของมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธบาท

พุทธบาทลักษณะ คือ รูปมงคล ๑๐๘ ประการ เฉพาะจำนวนเลข ๑๐๘ มักมีความหมายในเชิงมงคลครอบจักรวาล นอกจากจะพบในการทำลายลักษณ์ ๑๐๘ ในรอยพระพุทธบาทแล้ว ตามพุทธประวัติหลังจากสิทธัตถะกุมารประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา พระเจ้าสุทโธทนะ ได้เชิญพราหมณ์ จำนวน ๑๐๘ คนมาเลี้ยงโภชนาหารในพระราชนิเวศน์ เสร็จและทรงเลือกพราหมณ์ จำนวน ๘ คนผู้รู้ไตรเพทและมีความชำนาญทางด้านการทำนายลักษณะให้ทำนายลักษณะของสิทธัตถะราชกุมาร^{๓๔} และได้มีการนิมิตใช้และกล่าวถึงกันในพิธีกรรม การบริการ หรือการทำมงคล

^{๓๔}คณาจารย์สำนักพิมพ์เสียงเขียน, เรียบเรียง, คู่มือการเรียนรู้การสอนธรรมศึกษาชั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร: เสียงเขียน, ๒๕๔๖), หน้า ๒๔๗.

เครื่องรางของขลัง ในหลายๆ กรณี เช่น ยันต์ ๑๐๘ หัวใจ ๑๐๘ ลูกประคำ ๑๐๘ หรือการบริกรรมคาถา ๑๐๘ จบ บางท่านได้ถือเอาพุทธคุณจำนวน ๕๖ ธรรมคุณจำนวน ๓๘ และสังฆคุณจำนวน ๑๔ รวมกันเป็น ๑๐๘ อันถือว่าเป็นจำนวนที่เป็นมงคลยิ่ง ทั้งนี้ไม่ได้มีหลักฐานหรือคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงไว้โดยชัดเจน แต่สันนิษฐานเอาว่า เลขที่ลงท้ายด้วย ๘ เช่น ๑๐๘ ,๑,๐๐๘ เป็นเลขที่เป็นสิริมงคล เพราะในทางพระพุทธศาสนามีสาระธรรมที่สำคัญเป็น ๘ ประการมากมายหลายข้อ คือมรรค ๘ หรือมรรคมงคล ๘ คือวิถีทางให้ถึงความดับทุกข์ไปสู่พระอรหันต์บุคคลจนเข้าสู่พระนิพพานอันเป็นหัวใจและเป้าหมายหลักใหญ่ที่สำคัญของพระพุทธศาสนา ศีล ๘ หรือศีลอุโบสถสำหรับบวชเณร ๘ บัณฑิต ๘ หรือ ๘ ประการสำหรับภิกษุ ๘ เป็นเครื่องกำจัดกิเลสอย่างกลาง เป็นข้อปฏิบัติขัดเกลาให้เกิดความบริสุทธิ์ทั้งทางกาย วาจา และจิตใจ โลกธรรม ๘ คือ ความมีลาภ ความเสื่อมลาภ ความมียศ ความเสื่อมจากยศ สรรเสริญ นินทา สุข ทุกข์ อันเป็นของธรรมดาควบคู่กันที่ทุกรูปนามจะต้องพบเจอ เป็นธรรมที่ครอบงำสัตว์โลกอยู่ และสัตว์โลกก็ยอมเป็นไปตามโลกธรรมนั้นเป็นต้น ดังนั้นรูปมงคล ๑๐๘ ประการในรอยพระพุทธบาทที่เรียกกันว่าพุทธบาทลักษณะนั้น เท่าที่ปรากฏในประเทศไทย ตามพุทธบาทลักษณะ (พุทธบาทลักษณะ) ในภาษาบาลี มีคำแปลหรือความหมายของมงคลแต่ละอย่างหรือแต่ละรูป ดังนี้^{๓๕}

๑.สตติ หมายถึง หอก

๒.สิริวชิโร แปลได้หลายอย่างเช่น ลายลักษณะขนหน้าอก แขนงสองพระพักตร์ วัวมีสิริหรือนางฟ้า

๓.มุขอาทาส คือ แขนงสองพระพักตร์ หมายถึงการรู้แจ้งเห็นจริง

๔.โสวตถิ คือ เครื่องหมายสวัสดิกะ แปลความหมายว่าสายสร้อย บางแห่งทำเป็นรอยเส้นเป็นเครื่องหมายของมหาบุรุษ สวัสดิกะ หมายถึงการหมุนเวียนของกาลเวลา ความยั่งยืน

๕.นันทิยาวิภู คือ ดอกพุดซ้อนหรือดอกมะเดื่อ หรือแปลว่าดอกไม้ทำด้วยทองคำ

๖.อุฏฐโก คือ สังวาล เครื่องประดับศรัทธา เครื่องประดับภรณ์ หรือดอกไม้ที่ห้อยจากเศียรหรือหู ซึ่งเป็นเครื่องต้น เครื่องทรงของพระมหากษัตริย์ มีความหมายทางยศศักดิ์

๗.องกุโส คือ ขอช้างเป็นเครื่องหมายประจำตำแหน่งพระมหากษัตริย์ หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์

๘.ปาสาโท คือ ปราสาท เป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์

๙.ปิฐ คือ ตั่ง หรือที่ประทับของพระมหากษัตริย์ มีความหมายถึงยศศักดิ์และอำนาจสูงสุด

^{๓๕}กรมศิลปากร, “พุทธบาทลักษณะและรอยพระพุทธบาทในประเทศไทย” (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๖๑ – ๖๘.

๑๐.วทุมานกั คือบายศรี เสา และถ้วยบรรจุอาหาร เป็นต้น มักทำทั้งรูปบายศรี ภาชนะถ้วยจานบรรจุข้าว หมายถึงความเป็นสิริมงคล เนื่องจากใช้ในพิธีต่างๆ มีความหมายถึงความอุดมสมบูรณ์

๑๑.เสตฉัตต์ คือเสวตฉัตร์ เป็นเครื่องหมายแสดงถึงความเป็นกษัตริย์ เช่นเดียวกับมงกุฏ หมายถึงยศศักดิ์และอำนาจ

๑๒.ขคุโค คือพระขรรค์ เป็นอาวุธประจำพระองค์พระมหากษัตริย์ หมายถึงยศศักดิ์และอำนาจ

๑๓.โตรณ คือเส้าใต้ เสาค่าย เสากระเนียด เสาประตู หรือซุ้มประตู

๑๔.ตาลฉัท คือพัดใบตาล หรือตาลปัตรเป็นเครื่องบริวารของพระภิกษุ

๑๕.วีชนี คือพัดใบกบ เป็นเครื่องประกอบอิสริยยศของกษัตริย์หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์

๑๖.โมรหตุกั คือกำหางนกยูง หรือพัดหางนกยูงเป็นเครื่องสูงของกษัตริย์หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์

๑๗.วาลวีชนี,จามโร คือพัดที่ทำจากขนสัตว์หรือเส้นขนจามรี เป็นเครื่องสูงของกษัตริย์ หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์

๑๘.อุณหิสี คือ เครื่องประดับศรีษะ เช่นมงกุฏ กระบังหน้าหรือผ้าโพกศรีษะ เป็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์แสดงความเป็นกษัตริย์หมายถึงอำนาจและยศศักดิ์สูงสุด

๑๙.ปโต คือบาตร ซึ่งเป็นเครื่องบริวารของพระสงฆ์ เป็นเครื่องหมายของความดีความมีสิริมงคล

๒๐.รัตนวลีโย หมายถึงแถววัลย์แก้ว

๒๑.มณี,ทามณี, มณีปตต คือแก้วมณี พวงมณี พวงมาลัย หรือที่ใส่เพชรพลอย หมายถึงความมั่งคั่งร่ำรวย

๒๒.ทามิ,สมนทามิ คือพวงมาลัยหรือพวงมาลัยดอกมะลิ

๒๓.นีลุปปัล คือดอกกุหลาบหรือดอกบัวศรีน้ำเงิน ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์ของน้ำ หมายถึงความอุดมสมบูรณ์ ความเจริญรุ่งเรือง และความบริสุทธิ์

๒๔.รตตปปลั คือดอกกุหลาบแดง

๒๕.ปทุม, รตตปทุม คือดอกบัวหลวงหรือดอกปทุมแดง

๒๖.เสตูปปล คือดอกกุหลาบขาว

๒๗.ปุณฺทริก คือบัวเผื่อน หรือดอกบัวขาว

๒๘.ปุณฺณปาตี, สุวณฺณปาตี คือภาชนะถาดหรือขัน อันบรรจุของหรือน้ำเต็ม หรือถาดทอง มีความหมายเดียวกันกับหม้อมน้ำ คือหมายถึงความอุดมสมบูรณ์ ความเจริญและความโชคดี

๒๙.ปุณฺณมโต คือหม้อมน้ำ หรือหม้อมน้ำมีน้ำเต็ม

๓๐.สมุทโท,จตุสมุทโท คือมหาสมุทร หรือมหาสมุทรทั้ง ๔ ได้แก่

- (๑) ปิตสาคร หมายถึงแม่น้ำสีเหลือง (๒) ชีรสาคร หมายถึงแม่น้ำสีขาว
(๓) พลิกสาคร หมายถึงแม่น้ำแก้วผลึก (๔) นิลสาคร หมายถึงแม่น้ำสีเขียว

๓๑.จกฺวาฬ, จณฺกวาฬปพฺพต คือจักรวาล หรือเขาจักรวาล หมายถึงเขาซึ่งเป็นขอบของจักรวาล โอบล้อมมหาสมุทรทั้ง ๔ ด้าน เขาจักรวาลนี้สูงพ้นจากน้ำได้ ๘๒,๐๐๐ โยชน์ และจมอยู่ใต้น้ำ ๘๒,๐๐๐ โยชน์

๓๒.หิมวา คือป่าหรือเขาหิมพานต์ ตั้งอยู่ในชมพูทวีป ซึ่งเชื่อว่าเป็นทวีปที่มนุษย์อาศัยอยู่ในปัจจุบัน กล่าวกันว่า แผ่นดินชมพูทวีปกว้าง ๑๐,๐๐๐ โยชน์ เป็นป่าเขาหิมพานต์ ๓,๐๐๐ โยชน์ ภูเขาหิมพานต์นั้นสูง ๕๐๐ โยชน์ กว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ มียอด ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ป่าหิมพานต์มีพรรณไม้ต่างๆ ล้วนให้ผลเลิศยิ่งกว่าที่อื่นๆ เป็นที่อยู่อาศัยบำเพ็ญบารมีของผู้ทรงธรรมทั้งหลาย รวมทั้งเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์สัตว์ที่มีฤทธิ์และสัตว์เลื้อยต่างๆ มักแสดงโดยภาพของหมู่ไม้

๓๓.เมรุ คือเขาพระสุเมรุ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเขาสิเนรุ เป็นแกนหลักของจักรวาลตามความเชื่อในศาสนาพุทธ มีความสูง ความหนาและมีความลึกคือส่วนที่จมลงไปในน้ำได้ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ส่วนยอดเป็นที่ตั้งของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กึ่งกลางเป็นที่ตั้งของไพศยนต์มหาปราสาท วิมานที่ประทับของพระอินทร์ผู้เป็นใหญ่ในหมู่เทวดาทั้งหลาย

๓๔.สุริย คือพระอาทิตย์ เป็นเทพองค์หนึ่งปรากฏอยู่ในคติพราหมณ์และพุทธ ในไตรภูมิกล่าวว่าพระอาทิตย์ทรงเกวียน ในคติพราหมณ์ว่าทรงราชรถเทียมม้าโคจรอยู่โดยรอบเขาพระสุเมรุในระดับยอดเขาคุนธระ การโคจรของพระอาทิตย์ ทำให้เกิดฤดูกาล คือ ฤดูหนาวช่วงเดือน ๑๒,๑,๒,๓, พระอาทิตย์โคจรในโคณวิถี ฤดูร้อนช่วงเดือน ๔,๕,๖,๗,พระอาทิตย์โคจรในอชวิถี ฤดูฝนช่วงเดือน ๘,๙,๑๐,๑๑,พระอาทิตย์โคจรในนาควิถี

๓๕.จันทิมา คือพระจันทร์ เป็นเทพเช่นเดียวกับพระอาทิตย์ โคจรอยู่โดยรอบเขาพระสุเมรุเช่นเดียวกัน แต่มวงโคจรต่ำลงจากพระอาทิตย์ ๑,๐๐๐ โยชน์

๓๖.นขตฺตา หมายถึง หมู่ดาวฤกษ์ ๒๗ ดวง อันโคจรอยู่โดยรอบเขาพระสุเมรุ ได้แก่ (๑) อุตฺรภัทร (๒) เรวตี (๓) อัสนี (๔) ภรณี (๕) กริตติกา (๖) โรหิณี (๗) มิคคสิรี (๘) อัถ (๙) ปณฺมสุ (๑๐) อนุราธ (๑๑) เชษฐ (๑๒) มूल (๑๓) บุพพาสาธ (๑๔) อุตฺรสาธ (๑๕) สราพณ (๑๖) ธนิษฐ (๑๗) สัตตทิส (๑๘) บุพพภัทร (๑๙) ปุสส (๒๐) อัสนิส (๒๑) มาฆ (๒๒) บุพพผัสคฺณ (๒๓) อุตฺรผัสคฺณ (๒๔) หัสส (๒๕) จิต (๒๖) สวาติ (๒๗) ไพสาข

๓๗.จตุโรมฺหาทีปา หมายถึง ทวีปทั้ง ๔ อันเป็นแดนเกิดมนุษย์ ตั้งอยู่ทั้ง ๔ ด้านของเขาพระสุเมรุ ได้แก่

(๑) ชมพูทวีป ตั้งอยู่ทางทิศใต้เป็นทวีปที่เราอาศัยกันอยู่นี้ มีสัณฐานรูปไข่กว้าง ๑๐๐,๐๐๐ โยชน์ คนที่อาศัยอยู่มีใบหน้ารูปไข่ มีอายุตามบุญกุศลที่ทำไว้

(๒) บุรพวิเทหทวีป อยู่ทางทิศตะวันออก มีสัณฐานกลม กว้าง ๗,๐๐๐ โยชน์ คนมีใบหน้ากลม มีอายุยืนถึง ๑๐๐ ปี

(๓) อมรโคยานทวีป อยู่ทางทิศตะวันตก มีสัณฐานเหมือนเดือนแรมเดือน ๘ กว้าง ๙,๐๐๐ โยชน์ คนมีใบหน้ารูปจันทร์แรม มีอายุ ๔๐๐ ปี

(๔) อุตตรกุรุทวีป อยู่ทางทิศเหนือ มีสัณฐานรูปสี่เหลี่ยม กว้าง ๘,๐๐๐ โยชน์ คนมีใบหน้ารูปสี่เหลี่ยมกว้างและยาวเท่ากัน มีอายุ ๑,๐๐๐ ปี เป็นแดนเกิดของคนซึ่งประกอบแต่กุศลยิ่งกว่าทวีปอื่นๆ

๓๘.ทวิสหสสปริตตกา หมายถึงทวีปน้อยซึ่งเป็นบริวารอยู่โดยรอบทวีปทั้ง ๔ จำนวน ๒,๐๐๐ ทวีป

๓๙.สปริโส จุกกวตติ หมายถึงพระเจ้าจักรพรรดิพร้อมด้วยบริวาร จักรพรรดิคือพระราชของกษัตริย์ ตามความเชื่อทางพระพุทธศาสนา จักรพรรดิมีกำเนิดในชมพูทวีป ในระหว่างที่ไม่มีพระพุทธเจ้าหรือพระโพธิสัตว์มาตรัสรู้ในโลก จะมีพระเจ้าจักรพรรดิผู้ปราบได้ทั้งจักรวาลเกิดขึ้น พระองค์เป็นผู้ทรงธรรมสั่งสอนชนทั้งหลายให้อยู่ในธรรมเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า เป็นผู้มีทรัพย์มั่งคั่ง มีบริวารมากมาย

๔๐.ทกขินาวาฏฐสงโฆ คือสังข์ที่มีลักษณะเวียนขวา สังข์เป็นสัญลักษณ์ของพระนารายณ์ ใช้ในพิธีพราหมณ์ต่างๆ หมายถึงความเป็นสิริมงคล

๔๑.ยมกั เหมมจณั คือปลาทองคำ เป็นสัญลักษณ์ของน้ำ ชีวิต หมายถึงความอุดมสมบูรณ์ ความเจริญงอกงามและความร่ำรวย

๔๒.จุกก ยุกคฺคจุกกั คือ จักรหมายถึงจักรคู่ในรอยพระพุทธบาท ตามมหาบุรุษลักษณะหรือจักรแก้ว ซึ่งเกิดโดยบุญญาธิการของพระเจ้าจักรพรรดิ จักรแก้วมีลักษณะมีรุ่งเรืองงดงาม มีซี่ก้า ๑,๐๐๐ ขอบคมหุ้มด้วยแผ่นเงิน ปกติจมลึกอยู่ในมหาสมุทรได้ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ เมื่อบังเกิดมีพระเจ้าจักรพรรดิ ยามมีพระประสงค์จะไปทางอากาศ จักรแก้วจะเหาะไปสู่เบื้องบนส่องแสงสว่าง รุ่งเรืองนำไปในอากาศ ยามเคลื่อนที่มีเสียงไพเราะสามารถไปได้ถึง ๔ ทวีป ทั่วจักรวาล

๔๓.สตตคฺงคา คือแม่น้ำทั้ง ๗ หมายถึง แม่น้ำสี่พันตรทั้ง ๗ ที่ไหลก้นอยู่ระหว่างเขาสัตตบริภณั

๔๔.สตตมหาเสลา คือ เขาสัตตบริภณั ซึ่งอยู่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุออกมาเป็นชั้นๆ แต่ละชั้นมีแม่น้ำสี่พันตรทั้ง ๗ มีชื่อจากชั้นในสุดสู่ชั้นนอกดังนี้

(๑) เขายุคนธร มีความสูง ความหนา และความลึกซึ่งจมใต้น้ำ ๔๒,๐๐๐ โยชน์

(๒) เขานิสินธร มีความสูง ความหนา และความลึกซึ่งจมใต้น้ำ ๒๑,๐๐๐ โยชน์

(๓) เขากรวิก มีความสูง ความหนา และความลึกซึ่งจมใต้น้ำ ๑๐,๕๐๐ โยชน์

(๔) เขาสุทสน มีความสูง ความหนา และความลึกซึ่งจมใต้น้ำ ๕,๒๕๐ โยชน์

(๕) เขาเนมินธร มีความสูง ความหนา และความลึกซึ่งจมใต้น้ำ ๒,๖๗๕ โยชน์

(๖) เขาวินตกะ มีความสูง ความหนา และความลึกซึ่งจมใต้น้ำ ๑,๓๒๑ โยชน์

(๗) เขาอัสดรกรณ มีความสูง ความหนา และความลึกซึ่งจมใต้น้ำ ๖๔๖ โยชน์ ถัดจาก
เขาอัสดรกรณ เป็นมหาสมุทรซึ่งเป็นที่ตั้งของทวีปทั้ง ๔

๔๕. สดุดมหาสรา คือสระใหญ่ทั้ง ๗ ในป่าหิมพานต์ คือ

(๑) สระอนินดาต (๒) สระกัณณมณฑะ

(๓) สระรถการะ (๔) สระฉัททันต์

(๕) สระกุณาละ (๖) สระมณฑากินี

(๗) สระสีหปาทะ

๔๖. สุปณโณ คือพระยาครุฑ เป็นสัตว์ที่มีฤทธิ์มากมีลักษณะเป็นคนผสมกับนก มีกายสูง
ใหญ่กว่า ๕๐ โยชน์ มีความเป็นอยู่เหมือนเทพ อาศัยอยู่บริเวณป่าจ้ว รอบสระฉิมพลีในป่าหิมพานต์
ในคติพราหมณ์ครุฑเป็นพาหนะของพระนารายณ์

๔๗. กุมพิโล, สุธูมาโร คือจระเข้ เป็นสัญลักษณ์ของน้ำ หมายถึงความอุดมสมบูรณ์
ความบริสุทธิ์ ความโชคดี

๔๘. ธวัช คือธงธวัช หรือธงชัย มีความหมายถึงยศศักดิ์ อำนาจความมีชัยความเป็นมงคล

๔๙. ปฏาโก คือธงปฏาก ธงตะขาบ เป็นธงผืนผ้าใช้ในพิธีมงคลถวายเป็นพุทธบูชา

๕๐. ปาณุกี, สุวณณสีวิกา คือ แก้วหรือคานหามเป็นเครื่องประกอบอิสริยยศของกษัตริย์
หมายถึงยศศักดิ์ อำนาจ

๕๑. ปลลงกั รตตนปลลงก คือบัลลังก์ที่ประทับของพระมหากษัตริย์ มีความหมายถึง
ยศศักดิ์และอำนาจสูงสุด

๕๒. เกลาสปพโต คือเขาไกรลาส ตั้งอยู่ในเขาหิมพานต์ ในคติพราหมณ์ถือเป็นเขาที่เป็น
แกนกลางของจักรวาล เป็นที่ประทับของพระอิศวร แสดงถึงพระบารมีของพระพุทธเจ้า อันมีอยู่เหนือ
เทพเจ้าสูงสุดในศาสนาพราหมณ์

๕๓. สีหราช, สุวณณสีโห คือราชสีห์อาศัยอยู่ในป่าหิมพานต์ มี ๔ จำพวก คือ

(๑) ดินสิงหะ ลักษณะมีตนมันดั่งปีนกก กินหญ้าเป็นอาหาร

(๒) กาลสิงหะ ลักษณะมีกายดำดั่งวัวดำ กินหญ้าเป็นอาหาร

(๓) บัณฑรสิงหะ ลักษณะมีกายสีเหลือง กินเนื้อเป็นอาหาร

(๔) ไกรสรสิงหะ มี ๒ ลักษณะ จำพวกหนึ่งมีปากหลังและเท้าทั้งสี่สีแดง
จำพวกหนึ่งมีสีขาวทั้งกาย กินเนื้อเป็นอาหาร อาศัยอยู่ในถ้ำทอง ถ้ำเงิน มีฤทธิ์มาก

๕๔. พยคฆราชา, สุวณณพยคุโฆ คือพระยาเสือ หรือเสือทอง เป็นซึ่งอาศัยอยู่ใน
ป่าหิมพานต์

๕๕. วลาโหสโส คือม้าลาหก เป็นม้าในตระกูลม้าแก้ว เกิดแต่ป่าหิมพานต์ ลักษณะมีสีดั่งเมฆและหมอกขาว หน้าผากและกีบเท้าทั้งสี่สีแดงดั่งน้ำครั่ง สันหลังขาว ขนหัวดำ ขนด้าอ่อน มีฤทธิ์เหาะได้ เป็นม้าคู่บารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ หรือเรียกว่าพระยาม้าแก้ว

๕๖. อุโปสถ คือช้างตระกูลอุโปสถ เป็น ๑ ใน ๑๐ ตระกูลช้างแก้ว อันเกิดแต่ป่าหิมพานต์ เหตุที่เรียกว่าช้างอุโปสถเนื่องจากถือศีลแปด มีลักษณะผิวกายขาวดั่งเดือนเพ็ญ เท้าและวงเป็นสีแดง มีฤทธิ์เหาะไปในอากาศได้ เป็นช้างคู่บารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ

๕๗. นทพทันโต คือช้างฉัททันต์ เป็นช้างแก้วอีกตระกูลหนึ่ง เกิด ณ สระชื่อว่าฉัททันต์ ป่าหิมพานต์ ลักษณะมีกายสีขาวดั่งเงินยวงขาและเท้าทั้งสี่สีแดง มีรัศมีรุ่งเรืองด้วยฉัพพรรณรังสี มีฤทธิ์เหาะได้ มีกำลังเท่ากับช้างอุโปสถ ๑๐ เชือก เป็นช้างอีกตระกูลหนึ่งเป็นคู่บารมีของพระเจ้าจักรพรรดิ

๕๘. เอราวณโณ คือช้างเอราวัณ ไอยราวรรณเทพบุตรแปลงร่างเป็นช้างเผือก เป็นพาหนะของพระอินทร์ มีกายสูงใหญ่ได้ ๑,๒๐๐,๐๐๐ วา มี ๓๓ เศียร แต่ละเศียรมี ๗ งา แต่ละงามีสระ ๗ สระ แต่ละสระมีบัว ๗ กอ แต่ละกอมีบัว ๗ ดอก แต่ละดอกมี ๗ กลีบ แต่ละกลีบมีนางฟ้า ๗ องค์ แต่ละองค์มีบริวาร ๗ นาง เศียรกลางของช้างเอราวัณมีขนาดใหญ่ของสุทศนกรเป็นที่ประทับของพระอินทร์

๕๙. หัสราชา คือหงส์ อาศัยอยู่ในคูหาทองบนเขาจิตรกูฏ ณ ป่าหิมพานต์

๖๐. วาสูกี คือพญานาควาสูกี ตามคติพราหมณ์ว่า เป็นนาคอาวุโส มักมีบทบาทช่วยเหลือพระผู้เป็นเจ้าบ่อยๆ เช่นในการกวณเษียรสมุทร เป็นต้น

๖๑. อสุภะ คือพระยาโคตชื่อว่าอสุภราช เป็นพระยาในหมู่โคจำนวนน้อย

๖๒. สวฉกกา คาวี, สวฉกเกณู คือแม่โคพร้อมลูกโค มีความหมายถึงความมีสิริความอุดมสมบูรณ์

๖๓. มงกโร คือมกร เป็นสัตว์น้ำ ทำเป็นรูปอย่างมังกรทองของจีน ซึ่งมีความหมายถึงยศศักดิ์อำนาจ ความโชคดี มั่งคั่งร่ำรวย

๖๔. สุวณณมโร คือแมลงภูทอง หมายถึงความโชคดี มั่งคั่งร่ำรวย

๖๕. หรินาวา, สุวณณนาวา คือเรือทองเป็นสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิ

๖๖. จตุมุข, จตุมุข แปลได้ว่าหน้าคนในทวีปทั้งสี่, ลูกศร ๔ แฉก หรือมหาพรหมทั้งสี่ คือท้าวจตุโลกบาล ส่วนใหญ่มักพบเป็นจตุโลกบาลพรหมซึ่งเป็นผู้อภิบาลรักษาคัมภีร์ของผู้ประพฤติธรรมทั้งสี่ทิศดังนี้

(๑) ท้าวธตรฐ เป็นพระยาของหมู่เทวดาทั้งหมด ในกำแพงจักรวาลด้านทิศตะวันออก ดูแลรักษาทิศตะวันออก

(๒) ท้าววิรูปักษ์ เป็นพระยาปกครองครุฑและนาค รวมทั้งเทวดาทั้งหมดในบริเวณกำแพงจักรวาลด้านทิศตะวันตก รักษาทิศตะวันตก

(๓) ท้าววิรูปหคมหาราช ปกครองเหล่ายักษ์ที่ชื่อว่ากุมภภัณฑ์รวมทั้งเทวดาทั้งหมดในบริเวณกำแพงจักรวาลด้านทิศใต้ รักษาด้านทิศใต้

(๔) ท้าวไพศรณทัมหาราชหรือท้าวภูเวร เป็นพระยาปกครองเหล่ายักษ์ รวมทั้งเทวดาทั้งหมดในบริเวณกำแพงจักรวาลด้านทิศเหนือ รักษาทิศเหนือ

๖๗.สุวณณกจโป คือเต่าทอง มีความหมายถึงความมั่นคงยั่งยืน

๖๘.กนิษฐ คือกนิษฐ เป็นรูปกึ่งคนกึ่งสัตว์มีตัวเป็นคนท่อนล่างเป็นนกเพศผู้อาศัยอยู่บนเขาไกรลาส มีเมืองอันรุ่งเรืองงดงามเหมือนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

๖๙.กนิษฐี คือกนิษฐี มีลักษณะเหมือนกนิษฐแต่เป็นเพศหญิง

๗๐.มหากุลปลา คือหมอน้ำขนาดใหญ่ มีความหมายเช่นเดียวกับปูลณณฏ

๗๑.สตุต ปกษิราชา คือราชาแห่งนกดีเลิศ ๗ ชนิด

๗๒.จกวาโก คือพระยานกจากพราภ

๗๔.สิขี,มยุรราชา คือนกยูง

๗๕.กุกกุกโก คือไก่

๗๖.โกณโจ คือนกกระเรียน

๗๗.ชีวนชีโว คือนกพริก

๗๘.ฉกามาวจราโลกา สวรรค์ชั้นกามาวจร ๖ ชั้น เป็นแดนเกิดของผู้สร้างบุญได้แก่

(๑) สวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกา

(๒) สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

(๓) สวรรค์ชั้นยามา

(๔) สวรรค์ชั้นดุสิต

(๕) สวรรค์ชั้นนิมมานรดี

(๖) สวรรค์ชั้นปรนิมมิตตวสวัตตี

๗๙.โสฬสพรหมโลกา คือชั้นพรหม ๑๖ ชั้น แบ่งออกเป็น ๕ ภูมิ ได้แก่

(๑) พรหมปโรหิตาภูมิ เป็นแดนเกิดของผู้ได้ปฐมฌาน ๓ ชั้น คือ

- พรหมปาริสัชชาภูมิ - พรหมปโรหิตา - มหาพรหมภูมิ

(๒) ทุตติยานภูมิ เป็นแดนเกิดของผู้ที่ได้ทุติยฌาน ๓ ชั้น คือ

- ปริตตภาภูมิ - อัปปมาณาภาภูมิ - อาภัสราภูมิ

(๓) ตติยยานภูมิ เป็นแดนเกิดของผู้ได้ตติยฌาน ๓ ชั้น คือ

- ปริตตาสุภาภูมิ - อัปประมาณสุภาภูมิ - สุภกนิหกาภูมิ

(๔) จตุตถฌานภูมิ เป็นแดนเกิดของผู้ได้จตุตถฌาน ๒ ชั้น คือ

- อสัณฺณิภูมิ - เวทปผลภูมิ

(๕) ปัญจสุทธาวาส เป็นแดนเกิดของผู้ได้จตุตถฌานปัญจฌาน คือ

- อวิหาภูมิ - อตปปาภูมิ - สุทฺธสากุมิ - สุทฺธสีภูมิ - อกนิฏฐาภูมิ

นอกจากมงคลที่กล่าวมาแล้ว ในระยะหลังพบว่ามีการทำภาพอื่นๆ เพิ่มเติมขึ้นอีก โดยเฉพาะเครื่องสูง เครื่องประกอบอิสริยยศของพระเจ้าแผ่นดิน เช่น บังแทรก บังสุรย์ ของง้าว มีอาวุธ และเครื่องบริวารของพระสงฆ์ มีผ้าไตร เป็นต้น

๓.๗ การบูชารอยพระพุทธรูปและพุทธรูปลักษณะในสังคมไทย

การสร้างรอยพระพุทธรูปที่มีพุทธรูปลักษณะต่างๆ และการกราบไหว้บูชา รอยพระพุทธรูป คือการแสดงการเข้าถึงพระรัตนตรัยหรือไตรสรณาคมน์ทางร่างกาย วาจาและจิตใจ ไปพร้อมๆ กัน ในฐานะที่พระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งอันประเสริฐ เป็นที่พึ่งอันเกษม ผู้ที่มีศรัทธายึดมั่นและ เข้าถึงพระรัตนตรัยด้วย กาย วาจา ใจ อย่างแนบแน่นอยู่เสมอ ย่อมได้สัมผัสและรู้ซึ่งถึงคุณค่าของ พระรัตนตรัย คือพุทธคุณ ธรรมคุณ และสังฆคุณ อย่างแท้จริงได้ชื่อว่าผู้ดำเนินชีวิตโดยธรรม ชีวิตและ หน้าที่การงานของผู้ที่อยู่โดยธรรมก็จะสงบสุข จิตใจผ่องใสเบิกบาน เพราะพระธรรมย่อมรักษาผู้ปฏิบัติ ไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว และผู้ประพฤติดุจธรรมย่อมอยู่เป็นสุข

การกราบไหว้สักการบูชาพุทธรูปลักษณะหรือรอยพระพุทธรูปในสังคมไทย อันเป็น การเข้าถึงไตรสรณาคมน์ทางกาย วาจาและจิตใจของชาวพุทธ นิยมสักการบูชาด้วยดอกไม้ธูปเทียน ของหอมประเภทต่างๆ และนิยมปิดทองคำเปลวหรือบูชาด้วยธูปธูปหรือเหรียญเป็นอาทิบูชา ขณะสวดคำบูชาต่อรอยพระพุทธรูปก็ได้สรวมกายวาจาใจให้สงบ น้อมรำลึกถึงพระคุณ ของพระพุทธรูปที่ได้มีต่อชาวโลก แล้วต่อด้วยการนั่งสมาธิหรือเจริญสติภาวนาถวายเป็นปฏิบัติบูชา สำหรับคำสวดบูชา นั้น มี ๒ ประการ คือ คำสวดบูชารอยพระพุทธรูปและคำสวดบูชา พุทธรูปลักษณะหรือคำสวดลายลักษณ์คือสวดพรรณนามงคล ๑๐๘ ประการในรอยพระพุทธรูป ที่ นิยมกันอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

๓.๘ อานิสงส์การบูชารอยพระพุทธรูป

อานิสงส์แห่งการสักการบูชารอยพระพุทธรูป ได้มีปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกและ ในอรรถกถาหลายแห่ง เช่น ในอรรถกถา ขุททกนิกาย เถรคาถา ได้กล่าวถึงประวัติของพระสุคันธเถระ ในอดีตชาติว่า เมื่อชาติก่อนพระสุคันธเถระกับบิดาและปู่ เป็นคนทำกรณในป่า เลี้ยงชีพด้วยการ ฆ่าปศุสัตว์ กุศลกรรมอย่างอื่นของท่านไม่มี แต่ใกล้กับที่อยู่ของท่าน พระพุทธเจ้าผู้นำขึ้นเลิศของโลก ทรงพระนามว่า ติสสะ ผู้มีพระปัญญาจักขุได้ทรงแสดงรอยพระพุทธรูปไว้สามรอย เพื่ออนุเคราะห์

ท่านได้เห็นรอยพระบาทของพระธรรมศาสดาผู้ทรงพระนามว่า ดิสสะ ที่ได้ทรงเหยียบไว้ เป็นผู้ร่ำเรียง มีจิตยินดี ยังจิตให้เลื่อมใสในรอยพระพุทธรูป ท่านได้เด็ดดอกหงอนไก่พร้อมทั้งยอดอ่อนของต้น หงอนไก่นำไปบูชารอยพระพุทธรูปอันประเสริฐสุด เพราะกรรมที่ท่านได้ทำไว้ดีแล้วนั้นและเพราะ การตั้งเจตนาไว้ดีแล้ว ท่านละจากร่างมนุษย์แล้วไปสู่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ไม่ว่าท่านได้เข้าถึงกำเนิดใดๆ ก็เป็นเทวดาหรือมนุษย์ ในกำเนิดนั้นๆ ท่านได้มีผิวกายเหมือนสีดอกหงอนไก่ มีรัศมีเป็นสีแดงชาน ออกจากตน ในกัปที่ ๙๒ แต่ภัทรกัปนี้ ท่านได้ทำกรรมใดในกาลนั้น ด้วยกรรมนั้นท่านไม่เคยรู้จักทุกติ เลย นี่ก็เป็นผลมาจากการบูชารอยพระพุทธรูป ท่านได้ทำความเพียรเผากิเลสทั้งหลายแล้ว และได้ ทำคำสอนของพระพุทธเจ้าให้สำเร็จ^{๓๖} (คือบรรลุปะเป็นพระอรหันตสาวก)

พระรมณียวิหารีเถระ ได้แสดงอานิสงส์ของการบูชารอยพระพุทธรูปไว้ว่า ท่านได้เห็น รอยพระพุทธรูป อันประดับด้วยจักรและเครื่องอสังการที่พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า วิปัสสี ผู้แสวงหาคุณใหญ่ทรงเหยียบไว้ ท่านจึงได้เดินตามรอยพระพุทธรูปไป ท่านได้เห็นต้นหงอนไก่มี ดอกบานจึงได้เก็บมาพร้อมทั้งรากเพื่อบูชา ท่านมีความร่ำเรียง มีจิตโสมนัสได้ไหว้รอยพระพุทธรูป อันอุดม ในกัปที่ ๙๑ แต่ภัทรกัปนี้ท่านได้บูชารอยพระพุทธรูปด้วยดอกไม้ใด ด้วยการบูชา นั้น ท่าน ไม่รู้จักทุกติเลย นี่เป็นผลแห่งพุทธานุชา ในกัปที่ ๕๗ ได้มีพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์หนึ่งทรงพระนาม ว่าวิตมละ ทรงสมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ มีผลมาก ท่านได้ทำความเพียรเผากิเลสทั้งหลายแล้ว และได้ทำคำสอนของพระพุทธเจ้าให้สำเร็จ^{๓๗} (คือบรรลุปะเป็นพระอรหันตสาวก)

เกี่ยวกับด้านอานิสงส์ที่เกิดจากการกราบไหว้สักการบูชานั้น ในสังคมชาวพุทธไทยได้ให้ ความสำคัญเป็นอย่างมาก มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเพราะเป็นประโยชน์ที่ผู้สักการบูชาจะได้รับหรือ ประสบกับตนเองโดยตรง ก็เนื่องมาจากคัมภีร์ เช่น อรรถกถา ขุททกนิกาย เถรคาถา โดยพระสงฆ์ได้ นำมาแสดงธรรมสอนหรือบอกเล่าแก่ญาติโยมชาวพุทธให้ได้ทราบและเจริญรอยตาม ในเรื่องการ สักการบูชารอยพระพุทธรูป ว่าเมื่อผู้ใดทำด้วยจิตที่เลื่อมใส มุ่งมั่นเอาพระพุทธรูปเป็นที่ตั้งแล้ว สักการบูชารอยพระพุทธรูปหรือพุทธรูปลักษณะ ผู้นั้นก็จะเกิดมีอานิสงส์อย่างมากมายมหาศาล ถ้าพูดถึงประโยชน์ปัจจุบันทันตาเห็น ก็คือความสบายใจ โปร่งใจ เบิกบานใจ เมื่อจิตใจดี ก็ส่งผลให้ ได้รับความคุ้มครองจากพุทธบารมี ให้เจริญก้าวหน้าในชีวิตครอบครัวและหน้าที่การงานก็ เจริญก้าวหน้า เพราะธรรมดามีปากดีอ่อนน้อม เคารพต่อผู้มีความเจริญหรือผู้ใหญ่ ย่อมเจริญด้วย อายุ วรรณะ สุขะ พละ

๓.๙ ประเพณีสำคัญในประเทศไทย

^{๓๖} จ.เถร.อ. (ไทย) ๑/๑๕๓.

^{๓๗} จ.เถร.อ. (ไทย) ๑/๒๒๓ - ๒๒๕.

หลักธรรมหรือแนวคิดทางหลักธรรมเป็นพื้นฐานเป็นหนทางให้เข้าสู่ทำนองครองธรรมคือเพื่อเรียนรู้ แล้วนำเข้าสู่หลักธรรมปฏิบัติต่อไป ตามคำที่ว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ดังนั้นประเพณีต่างๆ ตามความนิยมของแต่ละท้องถิ่นในแต่ละภูมิภาคของไทยบางอย่างอาจจะไม่เหมือนกัน แต่ทั้งหมดผลรวมสุดท้ายคือช่วยให้เข้าถึงกะปิเพื่อจะเข้าถึงแก่นแท้ภายในอีกทอดหนึ่ง เช่นประเพณีวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่นวันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันอาสาฬหบูชา วันอัฐมีบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา การถวายสลากภัต ถวายผ้าอาบน้ำฝน การถวายเทียนพรรษา การเทศนามหาชาติ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

๓.๙.๒ ประเพณีที่เกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท

สำหรับประเพณีที่เกี่ยวกับรอยพระพุทธบาทโดยตรงในสังคมไทยในภูมิภาคต่างๆ แต่ละภูมิภาคโดยทั่วไปก็ได้นิยมเคารพสักการะบูชารอยพระพุทธบาทกันอยู่แล้วโดยทั่วไป แต่บางภูมิภาคบางท้องถิ่นได้มีประเพณีพิเศษออกไปอีกต่างหากตามเทศกาลของท้องถิ่นนั้นๆ ผู้วิจัยได้รวบรวมมาดังนี้

๑) ประเพณีนมัสการรอยพระพุทธบาทประจำปีของวัดที่มีรอยพระพุทธบาทสำคัญประดิษฐานอยู่เช่น วัดพระพุทธบาทจังหวัดสระบุรี ได้จัดงานนมัสการรอยพระพุทธบาทขึ้น ปีละ ๒ ครั้ง ถัดตามจันทรคติคือในเดือน ๓ กับเดือน ๔ สืบเนื่องมาตั้งสมัยพระเจ้าทรงธรรมแห่งกรุงศรีอยุธยา^{๓๙} มาจนถึงปัจจุบันและวัดนี้มีงานประเพณีที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ งานประเพณีตักบาตรดอกไม้วันเข้าพรรษา โดยดอกไม้หลักที่ใช้ตักบาตรก็คือดอกไม้ในท้องถิ่นเรียกกันว่า ดอกเข้าพรรษานั้นเอง

๒) ประเพณีการเดินขึ้นภูเขาเพื่อขึ้นไปบูชาหรือสรงน้ำรอยพระพุทธบาทและพระธาตุบนภูเขาประจำปีของชาวบ้านภาคกลางบางจังหวัดและทางภาคเหนือบางจังหวัดเช่น จังหวัดเชียงใหม่ เดินขึ้นพระธาตุดอยสุเทพเป็นต้น

๓) ประเพณีเดินขึ้นภูเขาเพื่อนมัสการพระพุทธบาทเขาพลวง บนเขาพลวงหรือเขาคิชฌกูฏ อำเภอกิชฌกูฏ จังหวัดจันทบุรี ในช่วงกลางเดือน กุมภาพันธ์ถึงต้นเดือนเมษายนของทุกๆ ปี^{๔๐}

๔) ประเพณีชักพระพุทธบาทหรือชักพระบาทของกลุ่มชาวบ้านตะปอนในจังหวัดจันทบุรีและชาวบ้าน ตำบลเกวียนหัก อำเภอลอง จังหวัดจันทบุรี ด้วยการนำแผ่นพระบาท (แผ่นผ้ารูปพระพุทธบาท) หรือแผ่นพระภูษาพรอยพระพุทธบาทเป็นที่สักการบูชาประจำหมู่บ้าน

^{๓๙} กำนันเทพ กระต่ายทอง พร้อมคณะ, พระราชพิธียกจุลมงกุฏและสมโภชพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี, หน้า ๑๙๖.

^{๔๐} [ออนไลน์] แหล่งที่มา, www.ttps://th-th.facebook.com-notes. [๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙].

ใส่เกวียนชักลากแห่แห่นประโคนเสียงกลองไปตามหมู่บ้านใกล้เคียง คล้ายๆ ประเพณีชักพระในวันออกพรรษาของทางภาคใต้^{๔๑}

๕) ประเพณีนมัสการรอยพระพุทธรูปบาทเวินปลา ซึ่งอยู่บนโขดหินขนาดใหญ่กลางลำน้ำโขงใกล้ๆ จังหวัดนครพนม เป็นที่สักการบูชาของชาวพุทธทั้งในประเทศไทยโดยเฉพาะชาวพุทธในท้องที่ภาคอีสานและชาวพุทธในประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ตลอดถึงนักท่องเที่ยวโดยทั่วไปมาเป็นเวลาช้านานในช่วงหน้าแล้งน้ำในลำน้ำโขงแห้ง และได้มีบันทึกเรื่องราวพระพุทธรูปบาทองค์นี้อยู่ในตำนานอุรังคธาตุ^{๔๒}อีกด้วย

๖) ประเพณีที่เกิดขึ้นและนิยมกันมากในปัจจุบันก็คือเกิดการท่องเที่ยวไหว้พระ ๙ วัด ไหว้พระพุทธรูป ๙ แห่ง^{๔๓}

๗) ประเพณีการลอยกระทงในคืนวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ ที่สืบเนื่องมาจากสมัยสุโขทัย และนิยมกันทั่วทุกภาคของสังคมไทย นอกจากเพื่อขอขมาต่อแม่คงคาแล้ว เจตนาที่สำคัญอย่างหนึ่งของการลอยกระทงหรือกระทงสายก็คือเพื่อบูชารอยพระพุทธรูปบาทที่พระพุทธรองค์ได้ทรงประทับไว้ที่ริมฝั่งแม่น้ำนัมมทา ส่วนทางภาคเหนือนิยมลอยกระทงสายเพิ่มขึ้นมาด้วย โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อขอขมาต่อแม่คงคา ๑, เพื่อบูชารอยพระพุทธรูปบาท ๑, เพื่อบูชาพระอุปคุต ๑^{๔๔} ที่นิยมนิยมลอยกระทงสายกันมากคือจังหวัดตาก

สรุป

รูปแบบของรอยพระพุทธรูปบาทและพุทธรูปลักษณะที่นิยมตามคติของอินเดียและศรีลังกาในยุคแรกๆ มีรูปแบบรอยพระพุทธรูปบาทอย่างเดียวกันไม่มีรูปมงคใด ๆ, ยุคต่อมาเป็นรูปแบบที่มีรูปมงคเพียงรูปธรรมจักรประการเดียวปรากฏอยู่กลางฝ่าพระบาททั้งสองข้าง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๓, ยุคต่อมาเป็นรูปแบบพระบาทคู่ที่มีรูปมงคประกอเป็นเครื่องหมายตรีรัตนอยู่กลางฝ่าพระบาท, ยุคต่อมาเป็นรูปแบบที่ได้มีการเพิ่มรูปมงคมากขึ้นเป็น ๘ ตามความนิยมมงคของอินเดียในยุคนั้นหรือมากกว่า, ยุคต่อมาเป็นแบบที่ได้มีการเพิ่มรูปมงคมากขึ้นถึง ๑๐๘ ประการอันเป็นมงคสูงสุดและรอยพระพุทธรูปบาทที่มีพุทธรูปลักษณะเป็นรูปมงค ๑๐๘ ประการนี้ มีทั้งที่เป็นประเภท

^{๔๑}[ออนไลน์]. แหล่งที่มา: http://www.thaicoodview.com/library/teachershow/chunthaburi/Yatpirun_p/sec04p02.html. [๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙].

^{๔๒}บุญยานุช วรรณยิ่ง, นมัสการรอยพระพุทธรูปบาทเวินปลา, [ออนไลน์], แหล่งที่มา, www.Tatsanuk.blocpost. [๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙].

^{๔๓}สัมภาษณ์, พระครูวิสุทธิธรรมรส, เจ้าอาวาสวัดโปรดเกศเชษฐาราม อำเภอพระประแดง จังหวัดสมุทรปราการ เมื่อวันที่ ๒๒ มกราคม ๒๕๕๙ ที่วัดโปรดเกศเชษฐาราม เวลา ๑๔.๒๐ น.

^{๔๔}ปณณวัฒน์ วันลอยกระทง, [ออนไลน์], www.Th.m.wikipedia.org. [๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙].

รอยพระพุทธรูปตามแบบที่นิยมกันในพุททามของพม่า และสุโขทัยซึ่งต่อมาได้สืบทอดสู่อยุธยาและรัตนโกสินทร์ปัจจุบัน และทั้งที่เป็นประเพณียรอยพระพุทธรูปที่วัดเขาดีสลัก จังหวัดสุพรรณบุรี สมัยทวารวดีตอนปลาย

รอยพระพุทธรูปและพุทธรูปลักษณะได้มีคุณค่าที่สะท้อนให้ปรากฏชัดเจนออกมาเป็นเอกลักษณ์ในลักษณะทางพระพุทธรูปศาสนาที่ถ่ายทอดแบ่งปันสืบทอดกันมาของพุทธศิลป์ตามศิลปะนิยมในสังคมไทยยุคต่างๆ คือ ทวารวดี ล้านนา สุโขทัย อยุธยา และรัตนโกสินทร์ ในด้านสถาปัตยกรรม ด้านประติมากรรม ด้านจิตรกรรมและด้านวรรณกรรม โดยเฉพาะวรรณกรรมได้มีปณิณวาทคำฉันท์ นิราศพระพุทธรูปและคำสวดสักการบูชารอยพระพุทธรูปและคำสวดสักการบูชารูปมงคล ๑๐๘ ในรอยพระพุทธรูปที่นิยมใช้กันอยู่ในปัจจุบัน ส่วนด้านอื่นๆ เช่น ด้านจิตใจ มีคุณค่าในฐานะที่เป็นศูนย์รวมจิตใจให้ได้ทั้งใจ ได้ความสงบร่มเย็นใจ จรรโลงใจให้เบิกบานผ่องแผ้วและได้พลังแห่งพุทธบารมีคุ้มครอง ด้านการศึกษา ได้เรียนรู้เข้าถึงพระรัตนตรัย มองเห็นยาวไกลไปถึงความยากลำบากของพระพุทธรูปและพระสาวกในการเผยแผ่ธรรม และสำหรับผู้ปฏิบัติจะได้พบเห็นความมหัศจรรย์ของพระรัตนตรัยว่ามีคุณจริงช่วยให้พ้นทุกข์ประสบความสุขได้จริงและได้เรียนรู้เรื่องกฎแห่งกรรม ส่วนด้านเศรษฐกิจและสังคม ก่อให้เกิดหรือเป็นการส่งเสริมการท่องเที่ยวแสวงบุญ เช่นเที่ยวไหว้พระ ๙ วัด ไหว้พระพุทธรูป ๙ แห่งสำหรับชาวพุทธ ชาวบ้านใกล้วัดมีรายได้จากการนำสินค้าพื้นบ้านมาจำหน่ายแก่นักท่องเที่ยว และเป็นสิ่งดึงดูดใจให้นักท่องเที่ยวจากต่างชาติเข้ามาเที่ยวเมืองไทยปีละมากๆ ทำให้เกิดรายได้ด้านการท่องเที่ยวอย่างมหาศาลในแต่ละปี

พุทธรูปลักษณะที่เป็นรูปมงคล ๑๐๘ ในประเทศไทยได้นิยมกันมาตั้งแต่สมัยทวารวดี หลักฐานคือรอยพระพุทธรูปที่วัดเขาดีสลัก อำเภอบางบาล จังหวัดสุพรรณบุรี ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ – ๑๗ แล้วนิยมทำสืบเนื่องกันมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยาและสืบทอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เรื่องรูปมงคล ๑๐๘ ประการในรอยพระพุทธรูปได้มีหลักฐานสำคัญอีกชิ้นหนึ่งคือ ศิลจารึก สมัยสุโขทัย และมีการแปลความหมายของรูปมงคลทั้ง ๑๐๘ แต่ละรูปเอาไว้อย่างชัดเจน และมีคำสวดบูชารอยพระพุทธรูปและมงคล ๑๐๘ ประการในรอยพระพุทธรูปที่ชาวพุทธนิยมใช้กันอยู่ในปัจจุบัน ส่วนอานิสงส์ของการสักการบูชาด้วยจิตใจที่เลื่อมใสศรัทธาอย่างแน่วแน่มั่นคงก็ย่อมส่งผลให้เข้าสู่โลกสวรรค์ พร่ำพร้อมด้วยยศศักดิ์สมบัติในภพชาติที่ไปถือกำเนิดเช่นอย่างพระสุกัณเฑระและพระรมณียวิหารเถระเป็นต้น

ประเทศไทยมีประชาชนส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนา จึงได้มีวัฒนธรรมประเพณีต่างๆ ที่ได้รับการถ่ายทอดควบคู่มากับพระพุทธศาสนามากมายที่เรียกกันว่าเป็นวิถีชีวิตของคนไทยเลยทีเดียวนั้น คือตั้งแต่เกิด วยศึกษา วยทำงาน วยแก่ จนถึงวันตาย คือตั้งแต่เกิดจนตาย ชาวพุทธทุกคนจะต้องมีวิถีชีวิตเกี่ยวข้องกับประเพณีทางศาสนาอยู่ตลอดเวลา แต่ทั้งหมดผลรวมสุดท้ายคือช่วยให้เข้าถึงกะพี้เพื่อจะเข้าถึงแก่นแท้ภายในของหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ประเพณีสำคัญหลักของ

ประเทศไทยมี ๓ ประการ คือ จารีตประเพณี (Mores), ขนบประเพณี (Institution), แบ่งย่อยออกเป็น ๒ ประการ คือ ประเพณีที่ได้รับจากพระพุทธศาสนาโดยตรงและประเพณีที่นำพระพุทธศาสนาไปเสริม, ขนบประเพณี (Institution), ส่วนทางพระพุทธศาสนาได้มีประเพณีที่สืบเนื่องมาจากทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะเช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันอาสาฬหบูชา วันอัฐมีบูชา ประเพณีการบรรพชาอุปสมบท ประเพณีทอดกฐินผ้าป่า การแต่งงาน เป็นต้น ส่วนประเพณีที่เกี่ยวกับพระพุทธรูป เช่น ประเพณีนมัสการรอยพระพุทธรูปประจำปี, ประเพณีการเดินขึ้นภูเขาเพื่อขึ้นไปบูชาหรือสรงน้ำรอยพระพุทธรูปและพระธาตุ, ประเพณีเดินขึ้นภูเขาเพื่อนมัสการพระพุทธรูปเขาหลวง จังหวัดจันทบุรี, ประเพณีชักพระพุทธรูปหรือชักพระบาทของกลุ่มชาวบ้านตะปอน และชาวบ้าน ตำบลเกวียนหัก อำเภอลำลูกเกด จังหวัดจันทบุรี ประเพณีนมัสการรอยพระพุทธรูปเงินปลา, ประเพณีไหว้พระ ๙ วัดไหว้พระพุทธรูป ๙ แห่ง, และประเพณีลอยกระทง.